

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	De Nadere Reformatie in Delft / G.H. Leurdijk.
Auteur(s)	Leurdijk, G.H.
In	<i>Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden</i> / red.: J.C. Okkema ... [et al.]. (Delft, Eburon, 1994), p. 137-169. (Zesde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis).
Copyright	2007 / G.H. Leurdijk Eburon Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B98011880

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

DE NADERE REFORMATIE IN DELFT

G.H. Leurdijk

Inleiding

Beoefening van de vroomheid in gereformeerde context is zo oud als de Gereformeerde Kerk zelf. Voor, tijdens en na de zestiende-eeuwse Reformatie waren hier te lande personen en groepen die de innige vroomheid, de pietas, combineerden met een nauwgezette en strenge levenswandel naar bijbels model, de precisitas. Dit fenomeen wordt met betrekking tot de na-reformatorische vroomheidsbeoefening aangeduid met de verzamelnaam gereformeerd Piëtisme.

In de bedding van het gereformeerde Piëtisme ging gedurende de eerste decennia van de zeventiende eeuw de beweging der Nadere Reformatie, geïnspireerd door de Middelburgse predikant Willem Teellinck (1579-1629), lichtend op. Vanuit Zeeland had deze primair op reformatie der zeden gerichte actiegroep echter gaandeweg ook een uitstraling naar andere gewesten. Kenmerken van de beweging waren het hanteren van reformatieprogramma's, het binnenkerkelijk gereformeerde karakter, de hervorming der zeden in gezin, kerk en staat, een consequente toepassing van de kerkelijke tucht, een theocratische houding die het scherpst tot uitdrukking kwam in de samenwerking van Kerk en Overheid bij de zedenreformatie, een strenge zondagsheiliging en een duidelijke verwantschap met het Engelse Puritanisme.

In deze zin treffen wij ook sporen van de beweging der Nadere Reformatie aan in de stad Delft.¹ Locaal-historisch onderzoek bracht aan het licht dat in Delft reeds spoedig nadat de Reformatie was voltooid de kiemen aanwezig waren van de Nadere Reformatie in Holland. Dat onderzoek naar de Nadere Reformatie, waarbij men zich voornamelijk beperkt binnen min of meer strakke geografische grenzen, opent trouwens waardevolle perspectieven, zoals recentelijk inzake de provincie Zeeland en de stad Utrecht reeds is aangetoond.² Goedbeschouwd leent dan ook een middelgrote Hollandse stad als Delft zich uitstekend voor het Nadere Reformatie-onderzoek.

Het economische peil van de porseleinstad was gedurende de eerste decennia der zeventiende eeuw vrij hoog, het materialisme lag voor de hand en een kritische prediking kon fungeren als katalysator. Dank zij het op vijftien kilometer afstand verwijderde Delfshaven was er in Delft een Kamer van de VOC en gold de stad enige tijd als stapelplaats van de Merchant Adventurers. Bovendien was het Geestelijk Kantoor van de ontvanger-generaal der kerkelijke middelen hier gevestigd.³ Delft stond bekend als een aristocratisch bolwerk. De vier burgemeesters en zeven schepenen werden benoemd uit en door de veertigraad.⁴ De stad was bovendien een verblijfplaats van de Prins van Oranje. De grond voor de plaatselijke Waalse gemeente zou door de hofprediker Jean Taffin (ca. 1528-1602) zijn gelegd, die persoonlijk het gereformeerde

Piëtisme was toegegaan.⁵ De dominante Oude en Nieuwe Kerk, de Gasthuiskapel en de Waalse kerk behoorden sedert 1572 de gereformeerde gemeente toe. Er was tevens een Engelse gemeente, die ten tijde van de Merchant Adventurers, van 1621-1635, het karakter van een handelskerk had.⁶ De rooms-katholieke parochie, de lutherse en de doopsgezinde gemeenten werden gedoogd en speelden op de achtergrond een eigen rol in het maatschappelijk gebeuren. De gereformeerde gemeente was uiteraard officieel erkend en genoot hierom een zekere machtspositie. Oorspronkelijk waren er vier, later respectievelijk vijf en zes predikantsplaatsen.⁷ In de kerkeraad en in het college van kerkmeesters hadden regelmatig overheidspersonen zitting. Aan het Marktveld stond recht tegenover de Nieuwe Kerk het raadhuis.

Een recente publikatie laat inmiddels de bedoelde periode, juist naar aanleiding van een door verwijdering tussen Kerk en Staat gewijzigde tuchttoefening, met argumenten ontleend aan het theocratisch aspect afsluiten omstreeks 1720.⁸

Met deze bijdrage beogen wij een eerste overzicht te geven van de bloeiperiode van de Nadere Reformatie en het gereformeerde Piëtisme in Delft. Vooral aan de hand van de pennevruchten der Delftse praktijkschrijvers, het kerkeraadarchief en de acta van classis en synode gaan wij eerst na welke piëtistische predikanten in Delft werkzaam waren. Nadat het gereformeerde Piëtisme bij deze woordvoerders is vastgesteld, lichten wij de sluier der zedendiscipline op om op politiek en kerkelijk erf de wijze van tuchttoefening te beschouwen. Daarna onderzoeken wij enkele overheidspersonen die het gereformeerde Piëtisme waren toegegaan. Tenslotte komt de uitstraling van het gereformeerde Piëtisme te Delft ter sprake.

Piëtistische predikanten

Predikanten traden als professionele woordvoerders van het gereformeerde Piëtisme weliswaar op de voorgrond, hun lekemedestanders volgden hen echter op de voet. Daarom zullen wij hen hier in eikaars gezelschap opvoeren.

De startfase

De opkomst van het gereformeerde Piëtisme in Delft was in de persoon van ds. Arent Cz. Croese (1547-1605) verweven met de activiteiten van deze geboren Delftenaar en leidersfiguur uit de beginperiode van de gereformeerde kerk.⁹

Croese huldigde in calvinistische zin de verbetering van het godsdienstig-zedelijke leven der christenen, dat desondanks tevens het uiteindelijke doel van het door hem bestreden humanisme in de Nederlanden was. Misstanden op zedelijk gebied vonden in hem minstens in gelijke mate een geducht bestrijder als afwijkingen van de gereformeerde leer. Persoonlijk doorleefde hij inmiddels diep wat hij anderen voorhield, getuige zijn boek *Christelijke Betrachtingen*, dat een innige vroomheid weerspiegelde. Daarin spreekt dan ook de piëtist. Croese was met dat al een solidair piëtist, die in samenwerking met geestverwanten doelgericht aanstuurde op reformatie der zeden. Deze actieve betrokkenheid bij zedenvernieuwing kenmerkte zich door een maatschappijkritisch elan. Dit impliceerde een vroomheidsbeoefening, waarbij de

introverte en de extroverte dimensies evenveel gewicht in de schaal legden. Latere generaties gereformeerde piëtisten zouden op den duur vrijwel uitsluitend oog hebben voor de eerstgenoemde dimensie.

Een andere zelfs iets oudere gereformeerde piëtist uit de tijd van Croese, die hem bovendien nog jaren overleefde, was de spraakmakende kruidendokter Jacob Jansz. Graswinckel (1536-1624).¹⁰ Het respect dat geestverwanten hem vroeg en laat in zijn woonplaats en daarbuiten toedroegen alsmede de publikatie van zijn piëtistische levensloop, zijn tekenend voor de brugfunctie die deze figuur vervulde tussen het gereformeerde Piëtisme van de zestiende en dat van de zeventiende eeuw. Het middel-eeuwse vroomheidstype, de *imitatio Christi*, dat zich in de ascetische levenswijze van deze vooraanstaande Delftenaar liet afspiegelen, zou in later tijd bijval vinden van de zijde van hoofdvertegenwoordigers der Nadere Reformatie.

Ongeveer gelijktijdig met Croese en Graswinckel droeg hun jongere geestverwant de boekdrukker Jan Andriesz. Cloeting (1592-1634) bij tot de opbloei van het gereformeerde Piëtisme.¹¹ Cloeting verwoordde de piëtistische bedoeling met zijn uitgeversbedrijf in de voorrede bij een biografie over J. Calvijn (1614), waarin hij het vrome voorbeeld van de reformator aan het gereformeerde volk van Nederland ter navolging voorstelt.¹² De grootste betekenis van Cloeting lag in zijn rol als uitgever van Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands. Als zodanig oefende hij aantrekkingskracht uit op vertalers van dit genre, vooral op de Haagse piëtistische predikant Johannes Lamotius (ca. 1570-1627). In het kerkelijk leven van Delft was deze promotor van het Engelse piëtisme ouderling.¹³ In verband met het sociale netwerk van de Delftse piëtisten is interessant dat zijn zoon Andries (1626-1647), die na zijn vaders dood het bedrijf in diens geest voortzette, was gehuwd met Sophia van Lodensteyn (1614-1677), een oudere zus van Jodocus van Lodensteyn.¹⁴ Op hem als primaire vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie komen wij in het vervolg terug.

Het zijn het door de middeleeuwen gestempelde vroomheidstype van Graswinckel en het Engels piëtistisch puritanisme van Cloeting die binnen de Delftse veste de piëtistische invloedssferen markeerden.

De continuïteit

In de bedding van deze spiritualiteit stroomde ook de prediking van de Zeeuw Gideon van Sonneveld (1573-1630).¹⁵ Hij was evenals zijn voorganger Croese een irenisch figuur met een sterke belangstelling voor een praktisch christendom. Dit kwam inzonderheid uit in zijn scherpe kritiek op het verwaarlozen van een vrome levensstijl, die hij in de classis Delft deelde met de voormalige Delftse predikant Johannes Taurinus (ca. 1587-na 1631). Deze was echter als uiterste consequentie van zijn scepsis in arminiaans vaarwater verzeild geraakt. Het kardinale verschil tussen Van Sonneveld en Taurinus bestond inmiddels in hun verschillende zienswijzen op het wilsvermogen ten goede, dat volgens Van Sonneveld onder volledige beheersing stond van de Heilige Geest. In deze onderscheiden benaderingswijze wordt zichtbaar dat eenzelfde piëtistische doelstelling uit principieel verschillende vooronderstellingen leidde tot controversiële vroomheidsmodellen. Juist inzake hun visie op de vroomheidsbeleving gingen het

gereformeerde en het arminiaanse piëtisme in de pennevruchten van deze Delftse praktijkschrijvers uiteen.

Zo baande Van Sonneveldt in het voetspoor van Croese de weg voor zijn jongere collega en geestverwant Dionysius Spranckhuysen (1587-1650), die in het tweede kwart van de zeventiende eeuw de spil zou vormen van een ware beweging in Delft en aan wie hij dus in zekere zin de fakkel overdroeg.¹⁶

De beweging rond D. Spranckhuysen

Spranckhuysen manifesteerde zich gedurende vijftientig Delftse dienstjaren als een krachtig en gezaghebbend zieleherder. Uit de classicale acta komt naar voren dat Spranckhuysen in de classis Delft en Delfland een vooraanstaande plaats innam. Als gecommiteerde speelde hij van meet af aan een hoofdrol in uiteenlopende kwesties. Zoals in de procedures omtrent Taurinus, die, na zijn afzetting als predikant zich als lidmaat van de gereformeerde gemeente in Delft had gevestigd, de annexatie van Delfshaven bij de classis Delft en Delfland en verscheidene conflictsituaties in de verhouding kerk en overheid binnen het ressort van de classis.

Middeleeuwse en Engelse spiritualiteit vormden de voedingsbodem waarin het piëtisme van Spranckhuysen wortelde. Hij deed opgeld als getalenteerd spreker en veelschrijver, die in en omtrent Delft evenals Croese en Van Sonneveldt met woord en pen vooral een dadelijk christendom bedoelde op te wekken. In zijn geschriften baseerde hij zich bij voorkeur op kerkvaders en middeleeuwse scribenten en gaf zo de katholiciteit van het geloofsleven aan. Hierin vertoonde hij dus verwantschap met de piëtist Graswinckel die voorheen binnen de Delftse veste dit vroomheidstype exemplarisch had uitgedragen. Deze affiniteit kreeg nog meer vorm toen Spranckhuysen een biografie verzorgde, teneinde de gereformeerden op te wekken tot navolging van Graswinckel.

In het streven van Spranckhuysen is tevens invloed van Engelse zijde herkenbaar. Behalve een door hem bewerkte publikatie van de puritein Robert Linacre¹⁷, pleit hiervoor de nauwe familierelatie die Spranckhuysen onderhield met zijn puriteinse neef Henry Hexham (ca. 15807-1658). Als ambtsdrager van de pro-puriteinse Engelse gemeente van Delft alsmede als vertaler van Engelse piëtistische geschriften droeg ook Hexham namelijk bij aan de verdere vormgeving van het gereformeerde Piëtisme.¹⁸ Bovendien is in dit verband vermeldenswaard dat juist tijdens de ambtsperiode van Spranckhuysen meerdere puriteinen binnen de muren van Delft verbleven, met wie hij zodoende in aanraking kwam. Zo assisteerde Thomas Hooker, die om zijn kritische houding ten opzichte van de Engelse Staatskerk hierheen was gevluht¹⁹, van ca. 1630 tot 1633 John Forbes (ca. 1568-1634), die van 1621-1633 predikant was van de Engelse handelsemgemeente.²⁰ Het puritanisme van Forbes was van eenzelfde gehalte als het piëtisme van zijn hartsvriend W. Teellinck.²¹ Evenals in zijn vorige gemeente Middelburg verkeerde Forbes te Delft in uitstekende verstandhouding met de plaatselijke predikanten, was wars van indepedentisme, handelde niet conform de Kerk van Engeland, noch het gouvernement van de Compagnie, die antipuriteins waren ingesteld, gebruikte nimmer het Prayer Book etc. Hij kan daarom als een sleutelfiguur tussen het Zeeuwse en het Hollandse piëtisme worden beschouwd.

Illustratief voor deze complexe piëtistische tendens in Delft is een anoniem boekje, dat in 1632 bij Cloeting verscheen onder de titel *Troost Voor swaermoedighe, bedroefde, melancolijcke Menschen, die in haer ghemoet ontrust zijn*. Behalve een citaat van Thomas a Kempis op het titelblad compileert dit werkje geheel in Spranckhuysens geest citaten uit devotionalia van kerkvaders, middeleeuwse mystieken, moderne devoten, reformatoren, Engelse puriteinen, Duitse, Franse en Nederlandse gereformeerde piëtisten, onder welke laatsten W. Teellinck, G. Udemans, Petr. Wassenburg en A. Westerman werden geteld.²²

Als blijk van waardering deed de kerkeraad een dringend verzoek om beroepbaarstelling van Spranckhuysen voor de gereformeerde gemeente van 's Hertogenbosch resoluut af met het motief dat men in Delft onvoldoende overtuigd was van de noodzaak om hem, die een vertrek trouwens niet eens zag zitten, af te staan.²³ Uit het archief van de Delftse kerkeraad leren wij dat in 1647 een emeritaatsaanvraag van Spranckhuysen door de burgemeesters werd afgeslagen en men een proponent in zijn plaats stelde om hem te assisteren.²⁴ Men kon hem node missen!

Toen hij in 1650 overleed was de verslagenheid onder zijn collega's merkbaar. Reeds de ongebruikelijke neerslag van hun weemoed in de kerkeraadsnutulen weerspiegelt de grote plaats die hij gedurende zijn leven in Delft innam: 'Onser waerden gewesenen Collega D. Dyonisius Spranckhuysen p.m. is alhier bevestigd den 13 july 1625 en in den Heere ontslapen den 11 augusti 1650, soo dat over de vyfentwintigh jaren dese kerke met leer ende leven gestigt heeft, de Heere des oogstes wil te syner tijt ons voorsien met een bequaam leraer in syn E. plaetse.'²⁵ Spranckhuysens populariteit blijkt tevens uit het verheffende getuigenis van zijn jongere collega en geestverwant Samuel van Doeslaer (1615-1653) in diens lijkrede, die hem roemt als primus inter pares en samenbindend element.²⁶ De gezinssamenhang onder het predikantenkorps rond Spranckhuysen typeert trouwens de beweging der zedenreformatie waarvoor zij stonden.

Dit bewegingskarakter van het Delftse piëtisme laat zich vervolgens goed illustreren met een collega van Spranckhuysen, Hermannus Tegularius (ca. 1605-1666).²⁷ Deze geestverwant vermeldde in de dedicatie en voorrede van een piëtistische publikatie dat dit werkje door hem op nadrukkelijk verzoek van de burgemeesters was geschreven en bovendien produkt was van zijn opbouwende gesprekken met de Delftse upper-ten.²⁸ In dit kleinschalig samenspel van kerk en staat weerspiegelt zich dus een wijze van piëtistische groepsvorming onder de predikanten en de plaatselijke aristocratie.

Het zojuist getekende bewegingstype laat zich bij Tegularius in de tweede plaats ook schetsen naar aanleiding van zijn relatie met de vermogende regentenfamilie Van Lodensteyn, die verscheidene piëtisten onder zich telde. Tegularius droeg in 1650 zijn voornoemde werkje op aan de Delftse burgemeesters, van wie hij gewaagt als van 'Personen, die in Godts-dienstigheyt uytsteken', en hij noemt dan in de eerste plaats Everhard van Lodensteyn (1599-1668).²⁹

Van Lodensteyn verdient in verband met de piëtistische verhoudingen en in de relatie met Tegularius onze belangstelling, omdat juist deze politicus aan tijdgenoten als identificatiemodel werd voorgesteld.

Zo werd hij in 1652 als lid van de Raad van State door de Delftse jurist Th. Verburgh vereerd met de opdracht van een sterk meditatief gekleurde brievenpublicatie van de Delftse martelaar Hermannus Schinkel (ca. 1535-1568), welke dedicatie Van

Lodensteyn omschrijft als toonbeeld van zelfopofferende vroomheid. Deze 'pocket' is opvallend genoeg gesierd door slechts één lofdicht, afkomstig van Tegularius, die zich daarmee niet alleen eensgeestes toonde met de inhoud maar ook met hem aan wie het werd gewijd.³⁰ Tegularius' collega Volcker van Oosterwyck (1602-1675) dediceerde enige jaren later een dichtbundel 'betreffende d'Oeffeningh der Godtsaligheyt' aan Van Lodensteyns echtgenote Margaretha van der Vorst, onder uitdrukkelijke vermelding van haar affiniteit met de piëtistische gedragscode.³¹ Behalve Tegularius stond ook Van Oosterwyck kennelijk in een piëtistische relatie met het echtpaar Van Lodensteyn-van der Vorst. In deze voorbeelden van wisselwerking tussen kerkelijke en politieke voorgangers licht iets op van de piëtistisch-theocratische beweging in Delft. Dit bewegingstype lijkt echter voornamelijk als een vrij gesloten circuit te zijn bepaald door de culturele elite.

⚭ *Goethals en het theocratisch ideaal*

Een ander interessant figuur uit de predikantenkring rond Spranckhuysen, met wie het theocratisch ideaal van de Delftse piëtisten zich bij uitstek laat beschrijven, was Johannes Goethals (1611-1673).³² Bij Goethals valt meteen op dat de actieradius der gereformeerde piëtisten te Delft zich uitstrekte tot 'brandpunten' van de Nadere Reformatie in Utrecht, Noord-Holland en Zeeland. Dat hij in piëtistische predikantenkringen buiten Delft werd gerespecteerd bleek bijvoorbeeld in 1644, toen G. Voetius persoonlijk naar Delft reisde om hem te bewegen zich voor Utrecht beroepbaar te stellen.³³ Ook een gezaghebbende gereformeerde piëtist als ds. Florentius Costerus (1656-1703) te Hoorn was met Goethals bevriend.³⁴ Verder voerden Goethals en Tegularius een particuliere correspondentie met de bekende piëtistische predikant Maximiliaan Teellinck (1606-1653) te Vlissingen.³⁵ Een voorbeeld van Goethals' pastorale positie levert dan ook zijn sabbatsvisie en daaraan gerelateerde houding op. Toen in 1668 ds. Petrus Poot van Pijnacker in verband met aanstaand vertrek aan de classis om zijn testimonium verzocht, weigerde Goethals als praeses dit aanvankelijk te ondertekenen aangezien Poot zondagsarbeid voorstond. Het incident werd bekend en gereformeerde piëtisten van formaat, zoals J. Hoornbeek, H. Witsius en J. Koelman, brachten het, overigens zonder vermelding van zijn naam, in de publiciteit.³⁶ Goethals bleef Delft trouw tot aan zijn dood en maakte daar naam wegens opvallende affiniteit met het stadhouderlijk Huis.

Dit laatste aspect van Goethals' betekenis voor het theocratisch bewustzijn in Delft blijkt uit de volgende zaken. In 1645 leende de kerkeraad hem voor een halfjaar uit als legerpredikant aan het stadhouderlijke leger.³⁷ In 1646 verzocht de kerkeraad van 's-Gravenhage hem voor de duur van twee maanden te mogen lenen ter vervanging van ds. Eleazar Lotius (1595-1668).³⁸ In juni 1646 ging hij met speciale toestemming van de classis op verzoek der Gecommitteerde Raden van Holland Frederik Hendrik dienen in het voetleger.³⁹ Vervolgens werd hij in hetzelfde jaar hofprediker. In 1647 werd Goethals belast met de stervensbegeleiding van de stadhouder en na diens overlijden publiceerde hij het sterfbedverslag.⁴⁰ Goethals gaf aan dit document tevens een stichtelijke functie, waarmee kennelijk was bedoeld om van het voorbeeld van de stadhouder een vonk tot vroomheid te laten overspringen op het publiek. 'Ghelijck ick oock self niet anders oordeelen kan, of het is gansch nuttich ende dienstich, datmen de laetste

woorden ende actiën van notable personen de werltd bekend make, om na gelegen-
theydt van zaecten tot een exempelp van navolginge te dienen' schrijft hij in zijn
verantwoording. Verpakt in het sterfbedverslag bereikte Goethals' opwekking zodoende
een ruime lezerskring. Dit geschrift bevat inmiddels een eerste rechtstreekse indicatie
voor de combinatie van zijn theocratische visie met een piëtistisch 'Anliegen'.

Het Delftse predikantenkorps in rouwgewaad ter uitvaart van stadhouder Frederik Hendrik, Afbeelding uit Fr. Muller, Beschrijvende catalogus (1647) van 7000 portretten (Amsterdam 1853), nr. 182c (Iconografisch Bureau 's Gravenhage).

Na de dood van de stadhouder begeleidde hij Amalia van Solms op een reis naar Spa.⁴¹ Ook later preekte hij nog voor haar aan het hof. Op speciaal verzoek van de nieuwe stadhouder Willem II woonde hij in 1648 de Grote Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch, die bijeen kwam onder voorzitterschap van G. Udemans, bij.⁴²

Toen ook Willem II was heengegaan kwam Goethals aan het begin van het eerste stadhouderloze tijdperk in opspraak om zijn oranjegezindheid. De bedoeling der regenten het na 1650 zonder stadhouder te proberen, was in strijd met het Neerland-Israëlmodel dat in Goethals' natiebeseff een vaststaand principe vormde. Eensgezind met andere traditioneel-gereformeerde predikanten respecteerde hij de Oranjes als door God zelfverwekte en dus onaantastbare richters. In 1651 verscheen van de hand van de zoeven genoemde ds. Lotius een pamflet waarmee deze in het defensief ging ten behoeve van zichzelf en van zijn Haagse collega J. Stermont (1612-1665), de Middelburgse predikant M. Teellinck alsmede Goethals.⁴³ Dit viertal werd namelijk beschouwd als de

oranjegezinde kern.⁴⁴ Met name Teellinck en Stermont stonden bovendien bekend om hun piëtistische schrijfwerk. De bovenbesproken theocratische optiek in het samenspel tussen kerk en overheid in Delft, zien wij hier bij Goethals en zijn medestanders toegevoegd op de stadhouder. Teellinck werd verweten zijn dedicatie aan Willem II van zijn vaders *Den Politycken Christen* uit 1650 te hebben misbruikt om de stadhouder te vereenzelvigen met de oudtestamentische politieke leiders en diens tegenstanders met de Filistijnen.⁴⁵ Goethals werd gebrandmerkt als 'een Hoofsch en Huerlinck / een Prins flateur / en valsch Propheet', die in zijn gebed naar aanleiding van het overlijden van Willem II zou hebben gezegd: 'o Heere dewijle de Godloosen Luyden haer verblijden over de doot van de Prince van Orangnien'.

Interessant is dat Lotius overeenkomsten in prediking en pastoraat bij Goethals met zijn vriend Teellinck en Stermont aangeeft: 'het sijn eerlijcke Predikanten, die by alle vrome, onpartijdige, en recht oordeelende, Patriotten, geoordeelt en ghehouden werden, ghesont in Leere en Leven te syn, die alle in haer Gemeeynten seer bemint en geacht sijn! geerne ghehoort worden; yverich de sonden bestraffen, van groot en kleyn. Afgoderyen, Ketteryen, en dwalingen tegen gaen, en daerom van alle goede Christenen seer bemint en ghepresen werden, maer van alle Dwael-Geesten, losse en prophane menschen, gehaet'.⁴⁶ In tegenspraak met de door de paskwillanten gewekte suggestie als zouden het pluimstrijkers zijn is 'dat andere haer te laste legghen, dat geen Predikanten soo ront gaen, soo vrymoedigh groot en kleyn, en alle soorten van sonden bestraffen'.⁴⁷ Hierbij sluit ook aan het later getuigenis van G. Saldenus bij de publikatie van zijn lijkrede over Goethals.⁴⁸

Lotius noemt behalve Goethals' theocratische standpuntbepaling tevens de inslag van zijn prediking als een kenmerk van de congenialiteit met zijn drie piëtistische collega's. Daaruit blijkt nog eens te meer dat Goethals om zijn piëtistische prediking ook buiten Delft bekend stond en dat men deze als evenwaardig beschouwde met die van zijn medestanders. Tegen zijn levenseinde, namelijk in 1673, werd hem nog een beënzending opgedragen naar prins Willem III in het leger te velde, met het verzoek, dat deze vorst orde zou stellen op 'de hoogstijgende boosheyt van veele woeste soldaten en ruyteren in ongoddelijck vloecken en sweeren'.⁴⁹ Zo was deze Delftse predikant voor de zeventiende eeuw een duidelijk herkenbare 'wachter op Sions muren'.

Uiteraard is het niet mogelijk alle Delftse pastores uit deze periode op hun affiniteit met het gereformeerde Piëtisme te toetsen. Sympathiserende tijdgenoten waren onder anderen Bernardus Tigurinus (1613-1682), de opvolger van Spranckhuysen, die de werken van zijn collega's van lofdichten voorzag, alsmede Arnoldus Bornius (1614-1679), die bovendien ook van betekenis is geweest voor de publikatie van een dichtbundel van Wilhelmus Sluiter (1627-1673). Zij ondersteunden op eigen wijze hun collega's die meer op de voorgrond traden. Wij beperken ons echter tot de meest relevante piëtistische predikanten. Behalve Croese, Van Sonnevelt, Spranckhuysen, Tegularius en Goethals trekken dan vooral Volcker van Oosterwyck (1602-1675)⁵⁰ en Guiljelmus Saldenus (1627-1694)⁵¹ onze aandacht. Zij lieten zich in hun geschriften in eenzelfde geest uit, hetgeen duidelijk aangeeft dat de piëtistische predikantentraditie in de tweede helft der zeventiende eeuw doorwerkte.

Van Oosterwyck en de nadere reformatie van het lied

De predikant-dichter Van Oosterwyck trad, gelijk voorheen Croese, in de classis als geboren Delftenaar op de voorgrond door functies van praeses en scribea. Maar zijn grootste betekenis ligt ongetwijfeld in zijn piëtistisch reform at iestreven van het lied, waardoor hij onder zijn collega's een eigen plaats innam. Hij combineerde het pastoraat namelijk met een opmerkelijke literaire belangstelling, die werd gemarkeerd door contacten met vooraanstaande figuren uit deze kringen. Zijn publikaties zijn vrijwel alle in dichtvorm gesteld. In de piëtistica van Spranckhuysen⁵² en Saldenus⁵³, alsmede van W. Sluiter⁵⁴ gaf hij door lofdichten blijk van zijn instemming met hun werk. Het oeuvre van Van Oosterwyck loopt parallel met dat van Sluiter, die zijn poëtische sympathiebetuiging trouwens op gelijkwaardige wijze beantwoordde.⁵⁵ Het genre geschriften van Van Oosterwyck en Sluiter kan worden beschouwd als een alternatieve uitloper van de stichtelijke lectuur.⁵⁶

Hij droeg zijn dichtwerk meermalen op aan de Delftse vroedschap en de plaatselijke gereformeerde gemeente. Zijn eersteling *Rymen Ende zangen over Het Hooge-Liedt Salomons* bevat, naar mij uit vergelijking bleek, een piëtistische berijming van G. Cz. Udemans' verklaring van desbetreffend bijbelboek.⁵⁷ In 1655 dediceerde hij het aan de Delftse vroedschap en zijn verantwoording verraadt minder een classicistische dan een piëtistische opzet: 'Het beste en bequaemste middel, om die gene, die op yedele, vuyle, werelsche, en dertele Minne-liederen soo verslingert en versot sijn, daervan te diverteren, en af te leyden, hebben wy geacht te wesen, het presenteren van 't Minne-Liedt des Soons Gods' (...). 'Of Godt gave, dat daer door, die Stoke-branden en Solpher-priemen van onkuyshey, in discredyt en achter de banck of in 't vier mochten geraecken.'⁵⁸ Eenzelfde bedoeling lag ten grondslag aan zijn meeste andere dichtwerken. Dit doelbewust aansturen op reformatie der zeden was typerend voor de Nadere Reformatie.

Zo ademt bij voorbeeld de voorrede van zijn *Keur van H. Stoffen* (1656) eenzelfde geest, als hij zijn gemeente aanspreekt met de woorden: 'Dat wy in 't hoofd van dese Voor-reden uwer gedachtich sijn, dewelcke Ledematen sijt van Jesu Christi Gemeente tot Delff, doen wy, omdat ons voornemen is U.E.E. door dit Werck te stichten, en waer 't mogelick, uwe Kinderen af te trekken van alle lichtveerdige en Ziel-verdervende Zangen'.⁵⁹ Van Oosterwyck demonstreerde zijn piëtistische bedoelingen voorts ondermeer met berijmingen van W. Teellincks *Soliloquium* en J. Halls *Drie Hondert Gulde Spreucken*.⁶⁰

De Delftse gemeente respecteerde hem en honoreerde zijn arbeid. Ten einde zo lang mogelijk van zijn pastoraat te kunnen profiteren, ondernam de kerkeraad in 1670 pogingen om de burgemeesters tot het instellen van een zevende predikantsplaats te bewegen.⁶¹ Het mocht niet baten en omdat het ambtswerk toch teveel beslag op zijn leeftijd legde adviseerde de kerkeraad, teleurgesteld door de vergeefse pogingen, hem uiteindelijk zijn emeritaatsaanvraag in te dienen.⁶² Toen de classis Delft op 5 februari 1671 dit bekrachtigde, prees zij hem speciaal om zijn vredelievendheid en deskundigheid, en hoopte dat hij ook na zijn emeritering haar met zijn adviezen ter zijde zou staan 'ende de Classicale maeltijden met zijne tegenwoordigheid bij te wonen'.⁶³

Van Oosterwyck behoorde met eenendertig dienstjaren tot de predikanten die het langst in Delft actief waren. Gedurende deze respectabele ambtsperiode heeft hij ongetwijfeld invloed uitgeoefend op de beroeping van collega's.

Voorkeur voor piëtisten bij het beroepsbeleid

De indruk wordt gewekt dat bij de selectie van een predikant in deze jaren de piëtistische traditie gewicht in de schaal legde. Het beleid dat de kerkeraad bij de predikantsberoeping volgde is daarvoor illustratief. Zo arriveerde in 1653 Petrus de Witte (1622-1669) voor de tijd van drie jaar in Delft. De Witte sloot in de inleiding van zijn leerboek over de Heidelbergse Catechismus expliciet aan bij W. Teellincks *Nootwendigh vertoogh* en andere publikaties van deze vader der Nadere Reformatie, die hij zich kennelijk ten voorbeeld had gesteld. Deze affiniteit met Teellinck had hij dus gemeen met Van Oosterwyck. Een lofdicht van De Witte voor Van Oosterwycks berijming der Klaagliederen van Jeremia uit 1656 adstrueert nader onderlinge geestverwantschap:

*'Trouwē Herder van Gods Kerck,
Dit u werck
Kan ons stichten in deez' dagen;
Want Gods Pijlen en zijn Hand
Neer-gedaelt, ons swaerlickplagen.'*

In de opdracht van zijn catechismusverklaring aan de Delftse gereformeerde gemeente waardeerde De Witte positief de harmonieuze verbinding van leer en leven, die hij bij haar ontmoette.⁶⁴ Hij publiceerde hier trouwens verscheidene werken, waaronder *Delfschen Donder-slag* dat zijn journaal bevat van de beruchte Delftse kruitramp van 1654. Zoals het volgende citaat laat zien bevat het interessante gegevens inzake zijn commentaar op de geestelijke 'ligging' van de gemeente Delft:

'Ende hoe-wel deze Gemeinte de name ende oock de daed heeft gehad van exemplare God-Zalicheyt ende yver / hoe veele Scandalen ende ergernissen zijn evenwel onder ons in-gekropen / teghen de welcke de Christelicke discipline ende de macht der sleutelen soo niet en sijn gheoeffent als de Heere vereischt. God wil yet bysonders ende uytsteekende in 't volck dat nae sijnen name genoemt is.'⁶⁵

Nadat De Witte in 1656 was vertrokken, werd in zijn plaats de bekende piëtistische predikant Simon Simonides (1629-1675) beroepen, die echter bedankte.⁶⁶ De volgende kandidaat op wie de kerkeraad zijn keuze liet vallen was Thaddeüs de Lantman (1621-1682), die overkwam. Van 1656-1664 was deze algemeen bekende piëtist in Delft werkzaam. Toen hij in 1663 voor de kerkeraad zijn beweegredenen verantwoordde om een beroep naar 's-Gravenhage te aanvaarden, notuleerde de scriba de motivering van De Lantman woordelijk als volgt: 'Indien ick eenighlyk acht slae en aenschouw neme op de loffelyke aensienelycke bloeiende kercke alhier en de goede gemeijnte daer in mitsgaders myn eijgen ruste, stilte en gemack ick soude niet liever wenschen als bij haer te mogen blijven en om geene andere van haer willen scheijden, maer moetende mijn eijgen particulier interest ten principale ter sijde stellen, en dan het swaerste meest laten wegen, en sien op de meeste verbreydinge van Godts eer en de meeste opbouw van syn kerck, in welckers welstand te bevorderen ik ontwijffelijck mijn eijgen bevordere en op welkers beste ik hier ten principale eenlijck sie: soo can ick van mijn gemoet niet

vercrijgen dese beroeping van de Kercke van den Haegh, van welckers godlijck beleid ick geensints twijffel, te excuseren off van de hand te wijsen, mar vinde mij selff overtuijght deselve te moeten aennemen en volgen in des Heeren naeme...'. De scriba notuleerde dat De Lantmans relaas 'met ontsteltenisse van dese vergaderinge (werd) aengehoort'.⁶⁷ Dat zegt in dit verband wel iets!

Witsius versus Saldenus en Van Harlingen

De volgende schakel in deze piëtistische predikantentraditie tijdens Van Oosterwycks ambtsperiode was de opvolger van De Lantman, te weten G. Saldenus. Deze primaire vertegenwoordiger der Nadere Reformatie koos gedurende de controversen tussen de Utrechtse hoogleraar Voetius en diens Leidse collega J. Coccejus (1603-1669), over de zedelijkheid van het vierde gebod, de zijde van eerstgenoemde. Ondanks zijn sabbatsvisie onthield hij zich echter van de 'broedertwisten' met de coccejaaanse factie. Saldenus sympathiseerde daarentegen als irenisch voetiaan zeer met de latere hoogleraar Hermannus Witsius (1636-1708), die eveneens als voetiaan een tussenstandpunt innam en met wie hij een warme vriendschap opbouwde. Dat deze opstelling van Saldenus in Delft van invloed is geweest, zal verderop duidelijk worden.

Saldenus' ambtstermijn in Delft bestreek dertien jaren. In zijn intrepreek sprak hij, met het oog op zijn voorganger en huidige collega's, stellig niet zonder reden: 'Sie ick op de ghene / in wiens plaets ick hier kom / wie ben ick / dat ick de voetstappen van soo een kragtigh en vrughtbaer Leeraer soude kunnen na volghen? sie ick op de eerwaerdige en trouw Dienaers / die ick hier noch vinde / wie ben ick / dat ick my deselve enigins gelijcke soude maken?'⁶⁸

Boeiend is het om Saldenus gedurende dit tijdvak in gezelschap van tijdgenoten te beschouwen als publicist. De coproducties met bevriende geestverwanten vormen bij voorbeeld een interessant genre. Daarin komt immers bij uitstek het sociale netwerk van het gereformeerde Piëtisme in het vizier. Dit zien wij met name in het geval van een coproductie met voormalige Delftse predikanten, als De Lantman te 's-Gravenhage en De Witte te Leiden, alsmede met Witsius te Leeuwarden. In hun *Syngramma* uit 1670 gaven De Lantman en Saldenus op deze wijze namelijk hun oordeel over de afscheidingsactie van de inmiddels afgezette predikant Jean de Labadie (1610-1674), die voorheen van de zijde der piëtisten veel bijval had ondervonden en in zijn uittocht een aantal geestverwanten met zich had meegevoerd.⁶⁹ In de classis Delft en Delfland, waar sinds 1670 periodiek werd gewaarschuwd voor De Labadie, was van een eventuele invloed echter geen sprake.⁷⁰ Aanleiding tot publikatie zal eerder zijn geweest het gravamen dat door de classis 's-Gravenhage in 1669 bij de particuliere synode van Zuid-Holland tegen De Labadie was ingediend.⁷¹ Saldenus stemde hier met zijn voorganger samen in een zaak die én hem én De Lantman én De Labadie én de kring van voormalige sympathisanten, die deze na zijn afscheiding terleurgesteld achterliet, in de hoogste mate intrigeerde: de reformabiliteit van de gereformeerde kerk.

Met De Witte droeg Saldenus vanuit Delft bovendien zorg voor de publikatie van de nagelaten werken van hun leermeester Joh. Hoornbeek (1617-1666), waarin de praktische godgeleerdheid zeer aan bod kwam.⁷²

In het licht van deze duidelijke affiniteit met een voetiaans georiënteerde opstelling

verwondert het niet dat Saldenus zich tot tweemaal toe als visitator excuseerde om een boek van de coccejans georiënteerde predikant Henricus Groenewegen (ca. 1640-1692) te beoordelen.⁷³ De Delftenaar Groenewegen, die bovendien gedurende twaalf jaar predikant in de classis Delft en Delfland was, was even tevoren met de publikatie van zijn bijbelcommentaren al op grote tegenstand in zijn vaderstad gestuit.⁷⁴ Dat Saldenus' houding daardoor mede is bepaald, ligt tevens voor de hand.

Illustratief voor Saldenus' piëtisme is vooral zijn connectie met Witsius, van wie hij gecombineerd met eigen dichtwerk twee zielezangen het licht deed zien.⁷⁵ Hun relatie had in meer dan één opzicht consequenties voor het piëtistische gehalte van de Delftse gereformeerde gemeente.

Het is namelijk niet toevallig dat in 1674 Saldenus' zwager Martinus van Harlingen (1643-1721) te Delft werd bevestigd als predikant van de Gasthuiskerk.⁷⁶ Dat Van Harlingen dit beroep had aangenomen is tekenend voor een soepel kerkelijk standpunt zijnerzijds. Want gasthuispredikanten werden onder andere in Delft buiten de plaatselijke kerkeraad en magistraat om, door de gasthuismeesters benoemd. Dit was voor de kerkcriticus J. Koelman, als strijdig met de gereformeerde kerkorde, aanleiding tot verwijt!⁷⁷

Behalve een familierelatie had Van Harlingen, ondanks zijn aanvaarding van dit beroep, met Saldenus een voetiaanse georiënteerdheid gemeen, die onder andere bleek uit zijn gedicht op de dood van Voetius. Essentiëler in dit verband is echter dat hij evenals Saldenus een opmerkelijke sympathie voor Witsius openbaarde. Zijn belangrijkste verdienste immers is dat hij Witsius' hoofdwerk *Over de verbonden*TM uit het Latijn vertaalde. Van Harlingen droeg zijn vertaling aan Saldenus op en diens invloed is dan ook meer dan waarschijnlijk. Evenals Saldenus vertrok Van Harlingen in 1677 uit Delft en nam de herdersstaf weer op in Hoorn, ten einde aldaar zijn pastoraat in piëtistische geest te voltooien.⁷⁹

De affiniteit met Witsius, die wij bij Saldenus en Van Harlingen signaleerden, werd in de Delftse piëtistische predikanten-traditie na hen overgenomen door Johannes Costerus (1647-1718).⁸⁰ Op instigatie van burgemeester Hendrik Ewz. van Bleiswijk (1628-1703) vertaalde hij, ogend op de hoofdbetrachtingen van het christendom, Witsius' *Oeffeningen over de grondstukken van het Algemeyne Christelijke geloove*. Behalve de zo kenmerkende en op bevordering van een dadelijk christendom gerichte samenwerking tussen kerk en overheid, die zich in het ontstaan van deze vertaling opnieuw afspiegelt, gaf Costerus in zijn prediking blijk van eenzelfde irenische grondhouding als Witsius, op wiens leest hij dan ook in belangrijke mate schoeide.⁸¹ Dat hij ten opzichte van de actuele richtingsstrijd, in navolging van Witsius, een interveniërend standpunt innam, komt bij voorbeeld goed uit in het referentiekader voor zijn preken-serie over Maleachi. Hij benutte daarvoor behalve de exegetische werken van beide partijen de geschriften van vertegenwoordigers der Nadere Reformatie, W. Teellinck, G. Voetius en in het bijzonder O. Belcampius, wiens woorden hij bij herhaling tot de zijne maakte.⁸² Maar Costerus markeert de natijd van deze bloeiperiode van het gereformeerde Piëtisme in Delft.

Dat Saldenus in de gereformeerde piëtistische predikanten-traditie van Delft voorop liep, was vooral te zien aan het gegeven dat ongeveer de helft van zijn omvangrijk piëtistisch oeuvre uit deze periode dateert.⁸³ Saldenus' ambtsperiode in Delft was dan

ook de meest produktieve tijd van zijn leven. Met name door het werk van de grote theologische moderator Witsius te introduceren heeft Saldenus mede een eigen stempel gezet op de Delftse gemeente.

Zoals met betrekking tot de eerste eeuwhelft bij Spranckhuysen het geval was, kan bij Saldenus inzake de tweede helft der zeventiende eeuw dus worden gesproken van een piëtistische kernfunctie in en vanuit Delft. In zijn afscheidspraak van Delft op 14 maart 1677 gaf hij een terugblik op deze ambtsperiode. 'Veel suurs en zoets' had hij doorstaan maar hij hoefde zich voor de samenwerking met gelijkgestemde ambtgenoten niet te generen. Op integere wijze memoreerde hij het verlies van Tegularius, Van Oosterwijck, Bornius en Goethals, 'vier uwer getrouwer Ziel-zorgers / en my van vier lieve mede-dienaars in den Heere; meest grijse en Eerwaardige mannen / wiens gedachtenisse by my altijd in segeninge blijven zal, en wiens schoenriemen ik niet weerdig geweest ben, na te dragen'.⁸⁴ Wanneer dan ook in 1721 de irenische gezindheid van Costerus als fakkeldrager in de predikantentraditie na Saldenus werd geroemd, voegde de lofredenaar daar onmiddellijk aan toe: 'Dog die lof heeft de Delfse gemeente in 't bysonder, dat der Leeraren vredsaeemheynt door 't gansche land doorklinkt; en als de Oudste so voorgaen, de jongere moesten wel stuurs sijn, so se haer niet wilden volgen'.⁸⁵

Deze reputatie kunnen wij slechts goed beoordelen als wij de piëtistische connectie op de achtergrond verdisconteren die er was tussen Saldenus en Witsius, en die invloed had over de eeuwwisseling heen.

Discipline

Na dit overzicht van de Delftse gereformeerd piëtistische predikantentraditie zouden wij als een andere essentiële dimensie de tuchttoefening beschouwen. De theocratische inslag van het gereformeerd protestantisme impliceerde in het bijzonder voor de sympathisanten der Nadere Reformatie de handhaving van de christelijke discipline door het Woord en het zwaard. In de zin van artikel 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis waren de bevoegdheden van kerk en staat echter onderling begrensd door een verschillende competentie. Zo droeg de kerkeraad zorg voor de tucht binnen de kerkelijke gemeente en de magistraat onder de ingezetenen rondom haar. Het gaat hier uiteraard om de wederzijdse betrokkenheid van kerk en staat ten behoeve van de reformatie der zeden in Delft.

Kerkelijke tucht

Wat betreft de kerkelijke tucht was het vroegere onderzoekers als J. Hania en H.J. Jaanus reeds opgevallen dat het leven en de leer der gereformeerden in Delft omstreeks 1600 onder scherpe controle van de kerkeraad stonden.⁸⁶ Allerlei volksvermaken werden zelfs met niemand ontziende scherpte bestreden. In 1584 vermaande de kerkeraad bij voorbeeld de stadhouder wegens festiviteiten omtrent een dooplechtigheid.⁸⁷ Tegen allerlei volksvermaken die de gereformeerde piëtisten onverenigbaar achtten met de Wet Gods openden zij het offensief. Een vroeg voorbeeld is hun bestrijding van de

rederijkersspelen, waarvoor zij zich effectief hebben ingezet. Zo werd het overleg van de predikanten Croese en Taffin dienaangaande, dat reeds in 1575 plaatsvond, gevolgd door een hervormde kruistocht tegen de Delftse Kamer, hetgeen in 1605 door toedoen van de Staten van Holland resulteerde in afschaffing van deze verfoeide vermaken in Delft.⁸⁸ Toen zeventig jaar later een nieuw pand door de rederijkers werd betrokken, bleek de geest van beide voormannen nog springlevend in de kerkeraad. Namens de kerkeraad deponeerde ds. Tigurinus bij de burgemeesters, vergezeld van een ouderling, namelijk eenzelfde verzoek en dat met het gewenste resultaat.⁸⁹ Voorzover kon worden nagegaan werden kerkeraadsliden tot 1688 naar het stadsbestuur afgevaardigd om in ieder geval zeker te stellen, dat er binnen de stadsgrenzen geen rederijkersactiviteiten werden toegelaten. Elders in de classis probeerde men eveneens de rederijkersspelen te weren, hoewel de bestrijding daar minder voorspoedig verliep. Desalniettemin had de herpublicatie door het Hof van Holland van een plakkaat uit 1619 als gevolg dat het onderwerp vanaf 1694 niet meer in de classicale acta voorkomt.⁹⁰

Reeds deze voorbeelden van reformatie der zeden illustreren dat men zich in Delft met het theocratisch ideaal voor ogen door de omstandigheden niet snel liet intimideren. Deze vrijmoedigheid werd natuurlijk niet altijd in dank afgenomen door hen die er het voorwerp van waren. Ds. Van Sonneveld stuitte in 1626 bij enkele leden van de Kamer van de VOC op grote bezwaren omdat hij hun gesecculariseerde levensstandaard publiekelijk had berispt.⁹¹ Onwaarschijnlijk is tevens dat vermogende lidmaten vrolijk waren toen zij in 1631/32 om hun aanstootgevend gedrag werden vermaand door ouderling-boekdrukker J.Az. Cloeting.⁹²

In de confrontatie met het minvermogende deel van de gemeente bleef nagenoeg geen gebod ongemoeid. Wijdverbreid maar ontoelaatbaar volksvermaak was bij voorbeeld het dansen. Naar aanleiding van een bruiloft oefende de kerkeraad om deze reden censuur uit over bruidspaar en gasten⁹³ en werd in 1656 vanaf de kansel zelfs een waarschuwing aan de gemeente tegen het dansen voorgelezen.⁹⁴ Dansende lidmaten zou de kerkeraad 'sonder aensien van Persoonen van des Heeren H. Avontmael' afhouden.⁹⁵ Ook het bijgeloof hoorde thuis in de taboesfeer. In 1662 trokken op instigatie van ds. De Lantman hij en zijn collega Tigurinus met succes uit tegen de praktijk van het belezen.⁹⁶ Onkuisheid resorteerde onder de relatief veel voorkomende zonden. Bijzondere gevallen, zoals dat van een ongehuwde moeder met zo'n vijf buitenechtelijke kinderen, gaven aanleiding om aan de burgemeesters maatregelen tegen deze dwaling te verzoeken.⁹⁷ De kerkeraad was natuurlijk tevens alert op eventuele bordelen en drankmisbruik.⁹⁸

Teneinde de controle op de grote verscheidenheid aan 'roepende zonden' te verscherpen, werd in 1651 onder praesidium van ds. Goethals besloten een 'bysonder boeck te houden van de Kerckelijke censurē'.⁹⁹ In dit 'Censurae liber' werden alle tuchtgevallen geregistreerd. Wij moeten de instelling van het censuurboek serieus nemen als een poging van de kerkeraad de tucht te verscherpen. Het equivalent van deze benaming luidde volgens de preambule in het eerste deel: 'Memorie van censuren'. Zij bevatten dan ook notities van censuurgevallen over de meest uiteenlopende afwijkingen in belijdenis en levenswandel. Van de in totaal drie delen die het kerkeraadarchief rijk is¹⁰⁰, bevat het eerste deel over de periode 1651-1668 met ca. 130 gevallen verhoudingsgewijs het hoogste aantal, gevolgd door deel twee dat over de periode 1672-

1738 ca. 310 gevallen bevat, terwijl deel drie over de veel langere periode 1737-1839 aanzienlijk lager scoort. Dit is tekenend voor een voortgaande verslapping van de kerkelijke tucht gedurende de achttiende eeuw. De kerkeraad behield inmiddels de restrictie om naar eigen inzicht bepaalde gevallen in de kerkeraadacta te notuleren. In de praktijk betroffen dit merendeels de zonden tegen het vierde gebod!

Betref het ongewenste gedrag lidmaten van de gereformeerde kerk, dan was de kerkeraad bij machte om de tucht zelfstandig uit te oefenen. Uit de kerkeraadnotulen wordt dan ook duidelijk dat alles werd gedaan om deze lijn vast te houden. Vanzelfsprekende bevoegdheden kregen zelfs opvallende aandacht. Nadrukkelijk vermeldde men bijvoorbeeld in 1654 de bevoegdheid van elke predikant om in zijn wijk onaanvaardbaar gedrag te beantwoorden met afhouding van het avondmaal.¹⁰¹

Met name bij de piëtisten onder de traditioneel gereformeerde predikanten werd de tucht bewust in samenwerking tussen 'Mozes en Aaron', anders gezegd Kerk en Staat, uitgeoefend. Kwam dit theocratische element in hun zienswijze ergens volledig openbaar, dan was dat ongetwijfeld in hun ijver voor de heiliging van de sabbat als Gods dag, zoals wij verderop zullen opmerken. Saldenus' persoonlijke optiek, bijvoorbeeld inzake de kerkelijke en politieke verhoudingen, sloot aan bij de bestaande Delftse situatie. Reeds het feit dat hij in 1664 vlak voor zijn overkomst opkwam voor een zekere bevoegdheid van de overheid in het kerkelijke leven getuigt hiervan: haar taak is te zorgen voor rust en het bieden van bescherming. Goede communicatie tussen kerk en overheid achtte Saldenus van wezenlijk belang.¹⁰²

Heiliging van de rustdag

Het theocratisch ideaal kon moeilijk concreter worden nagestreefd dan in de heiliging van 'des Heeren dag'. Nu bestond de Delftse populatie natuurlijk niet alleen uit gereformeerden. Daarom handelde de kerkeraad vanuit bovengenoemd principe juist ook inzake dit gebod in veel gevallen via de magistraat.¹⁰³ In hoge mate actueel was tevens de jaarmarkt en de daarmee verbonden kermis. Jaarlijks protesteerde de kerkeraad tegen dit ingewortelde volksvermaak. De 'abuseu op den Sabbatdach' werden door de 'heren van de wet' op verzoek van de kerkeraad geweerd en verboden.¹⁰⁴ Talrijk zijn trouwens in de kerkeraadacta de klachten over oneigenlijke besteding van Gods dag. Zo vielen van de zijde van ds. Tegularius in 1652 klachten over begrafenissen in de kerk tijdens de leerdienst en over de gewoonte van aansprekers, ook op zondag begrafenissen aan te zeggen. En in dezelfde vergadering bracht ds. Van Doeslaer een klacht in van een bleker uit zijn wijk die nota bene onder druk van zijn gereformeerde klanten gedwongen werd tot zondagsarbeid. De kerkeraad zou naar aanleiding van deze bespreking tegelijk met 'de schendingen van de Sabbath etc.' deze kwesties voorleggen aan de burge-meesters met verzoek om maatregelen.¹⁰⁵ In 1654 werd op instigatie van ds. De Witte iemand gecensureerd wegens afwijkende visie en het vissen op sabbat.¹⁰⁶ Hier hebben wij dus een ontoelaatbare symbiose van dwaling in sabbatsleer en -leven.

De Delftse predikanten demonstreerden hun inspanning voor toegewijde sabbatsviering tevens in classicaal verband, waar zij in eensgezindheid min of meer de koers bepaalden. In de vijftiger jaren ontbrandde aan Leidens universiteit de sabbatsstrijd. In 1656 sprak toen de classis Delft en Delfland, instemmend met een

voorgaande synode, nadrukkelijk uit, bij proponentsexamens op het gevoelen inzake de sabbat extra scherp te zullen toezien.¹⁰⁷ In 1659, het jaar dat een vertaling van David Primerose's *Een tractaet van den Sabbath* een hevige tegenreactie van gereformeerd piëtistische zijde ontketende¹⁰⁸, diende de classis samen met die van Dordrecht als eerste bij de synode van Zuid-Holland een desbetreffend gravamen in.¹⁰⁹ Daarbij kwam zij op voor het morele karakter van het vierde gebod en bepleitte zij bovendien het bijleggen van de gerezen geschillen. De synode vaardigde vervolgens een vierhoofdige commissie af, waaronder uit Delft De Lantman en diens voorganger De Witte, om met de twistende hoogleraren J. Coccejus, Abraham Heydanus (1597-1678) en Johannes Hoornbeek (1617-1666) in conferentie te treden.

Ook in eigen classis kwamen met name ten plattelande misstanden voor. Het incident van ds. Poot die tot ongenoegen van de piëtisten zondagsarbeid voorstond is reeds gememoreerd. Dat de meer dan eens te hulp geroepen rechterlijke macht niet altijd het inzicht van de classis inzake de urgentie van het zedelijk verval deelde, toont het volgende. Ds. T. Lakemans uit Nootdorp bracht in 1660 schriftelijk enige staaltjes van sabbatsontheiliging bij de classis in die binnen zijn gemeente voorkwamen. Hij verzocht dit ter synode te rapporteren. Deze speciale classisvergadering werd voorgezeten door Van Oosterwyck en genotuleerd door scriba Goethals. Tekenend is dat meteen middelen werden beraamd, hetgeen leidde tot een besluit om staande de vergadering de in Delft woonachtige baljuw van Delfland op de hoogte te brengen. De commissie die hiermee werd belast keerde echter terug met de mededeling dat de baljuw 'niet heeft kunnen bewogen worden tot weeringe van gemelte abusen, maer seijde wel genegen te weesen alle exorbitantien in gemene te verbieden.' De visitatoren kregen nu de opdracht deze zaken aan de Vierschaar van Delft te verzoeken.¹¹⁰ Het staan voor heiliging van de sabbat was dus een aangelegen zaak die zonodig op hoog niveau werd bepleit.

Open offensief tegen de kermis

In nauw verband met deze ijver voor een consciëntieuze sabbatsheiliging spoorde de kerkeraad de magistraat aan tot de strijd tegen de kermissen. Naar de visie der kerkeraad omvatten de kermissen een conglomeraat van volkszonden. Kermissen werden doorgaans in juni gehouden tijdens de Jaarmarkt op het marktplein. De aan hetzelfde plein gelegen Nieuwe Kerk werd naar de smaak der piëtisten daarbij vaak op oneigenlijke wijze door ongewenst publiek bezocht. Enkele eigentijdse voorbeelden laten dit zien. Zo werden in 1640 Spranckhuysen en ouderling Evert van Bleiswijck afgevaardigd naar de burgemeesters met het verzoek 'dat de ongeregeltheden in de kerck ende op de kerckhoven, het dobbelen en speelen der commedianten ende andere quaden op de kermissen mogen worden geweert'.¹¹¹ In 1641 rapporteerde kerkmeester Joost Cz. van Lodensteyn aan de kerkeraad dat de burgemeesters naar aanleiding van een vorige week donderdag gehouden kermis voor de toekomst maatregelen hadden genomen. Deze orde impliceerde onder meer dat de Nieuwe Kerk, waarin 'gruwelyke vuylicheden gepleecht' waren, voortaan op kermisdagen voor publiek zou worden gesloten.¹¹² De effectiviteit was echter niet afdoende. In 1646 immers verzochten ds. Tegularius en schepen Van Lodensteyn opnieuw om maatregelen bij de burgemeesters, nu als volgt gespecificeerd: sluiting van de kramen tijdens de prediking, wering der commedianten als voorheen,

sluiting van de Nieuwe Kerk op kermisdonderdag, verbod jegens de schutterij om op zondag op te trekken, ten einde velen niet werden belet in de oefening van de godsdienst.¹¹³ In 1649 vervoegden zich ds. Goethals en Van Lodensteyn vanwege de aanstaande Jaarmarkt bij de burgemeesters. De attractie werd nu in de kerkeradsnotulen gekwalificeerd als 'Bachus-dagen'. Het doel van hun komst werd als volgt geformuleerd: 'teneinde alle schendinge des Sabbaths mogen geweert worden'. Het principe van de heiliging van de rustdag was dus ook hier zeer actueel. Dit laatste krijgt nog meer reliëf als wij lezen: 'sullen oock de selvige den Onderschout aenspreecken over het weeren van Hoerhuijsen, Tapperien onder de predicatie, schendinge des Sabbaths etc.' Mocht de onderschout hiernaar onvoldoende oren hebben, dan zouden de gedeputeerden met een zelfde verzoek zich vervoegen bij de opperschout en in derde instantie bij de 'Heren van de Wet'.¹¹⁴ Politieke medewerking was voor de kerkeraad een volstrekte noodzaak bij het nastreven van zijn ideaal. In 1664 notuleerde ds. Saldenus dat aan de burgemeesters zou worden verzocht 'dat op de aenstaende Jaermerckt alle insolentien soude mogen geweert worden, so van commedianten, coordedansers, het copen en vercopen op de dagh des Heeren'.¹¹⁵ Ook in de politiek onstuimige zeventiger jaren, waarin enige tijd korte publieke 'extraordinaire oefeningen van devotie' werden gehouden, vermoeide de kerkeraad zich met bezoeken aan de magistraat tot wering van de commedieën.¹¹⁶ Nog in 1675 werd op verzoek van ds. H. Teeckman (overl. 1681) bij de burgemeesters aangedrongen op wering van dit kwaad.¹¹⁷ Het sabbatsgebod had dan ook in de ethische visie der Delftse piëtisten op de Decalooog een structurele betekenis en allerlei volkszonden zagen zij in samenhang met de verwaarlozing ervan. Het stond in hun opvatting van de discipline dan ook hoog genoteerd.

Piëtistische regenten

Het duo commissarissen-politiek dat de kerkeradsvergaderingen met vaste regelmaat van overheidswege bijwoonde, heeft ongetwijfeld voor de betrekkingen tussen magistraat en kerkeraad een zekere betekenis gehad bij de zedendiscipline in Delft. Niet altijd was men het weliswaar met elkaar eens. In 1655 bij voorbeeld wees het stadsbestuur via zijn commissarissen de kerkeraad terecht wegens een tweetal kanselafkondigingen over de zedentucht, waarvan naar de mening der burgemeesters de terminologie te aanmatigend was om hun goedkeuring te kunnen wegdragen.¹¹⁸ In 1665 werd Bornius, toen hij in een bidstond voor de oorlog met Engeland de rechtvaardigheid van de Nederlandse zaak in twijfel had getrokken, geconfronteerd met inhouding van het tractement en ontzegging van het recht om zijn ambt in Delft uit te oefenen.¹¹⁹ Maar grosso modo kan worden gesteld dat het met de onderlinge verstandhouding, in het bijzonder bij de tuchtoefening, redelijk goed ging gedurende het onderhavige tijdsbestek.

Kreeg echter die betrekking tussen kerkeraad en magistraat ook gestalte in piëtistische zin in het leven der politieke voorgangers? Dat is de vraag, die ons thans bezig houdt.

Everhard van Lodensteyn

In het voorgaande zagen wij reeds dat met name Tegularius en Van Oosterwyck zich in dit opzicht positief uitlieten ten aanzien van de regentenfamilies. In regentenkringen werden in gezelschap van deze predikanten stichtelijke samensprekingen gearrangeerd. Van enkele regenten konden bovendien gegevens over hun piëtistische handel en wandel worden opgevoerd. Dit kwam aan het licht in de relatie tussen Tegularius en E. van Lodensteyn. De opdracht aan Van Lodensteyn van Schinckels brievenpublicatie staat in het teken van een merkwaardig ingekeerde vroomheidsbeoefening. De wens welke in dat verband wordt geuit, is dat God Van Lodensteyn zou stellen 'tot een gezegent Instrument, Bloem, Pairel en cieraet, niet alleen van onse Vaderlijke Stad Delf, maer ooc geheel der Geünieerde Provinciën of Vereenichde Nederlanden'.¹²⁰

Aanleiding tot deze bede is Van Lodensteyns veelbelovende levensstijl: 'Want de rare Godvruchtigheyd, en de conscientie quytinge die in alle uwe daden uyt-blinct, ja ooc onder d' Alder-krachtigste objecten der Werelt, verheft een yder tot aen de Sterren, ende al ist sake darter niet vele wij se na den Vleesche, niet vele machtige, niet veel Edele geroepen en sijn, so is nochtans des Goddelijke Majesteyts goedertierenheyt, tot u neder gedaelt, en den Heere heeft U.E. geleert myn Heer (hoe-wel ghy door overvloed van Wereltsche Rijckdommen en segeningen soudet konnen in weelde leven) de ydele glorie en wellust deser Aerdsche dingen te achten, gelijk alsse is, ende uwe hoogste vermaec te nemen in dingen die Hemelsch zijn, en Eeuwigh'.¹²¹ Een piëtistische gedragscode laat zich bij deze regent dus onmiskienbaar vinden. Zijn echtgenote Margaretha van der Vorst zette met haar levenshouding deze reputatie alleen nog maar luister bij. Toen Van Oosterwyck enige jaren later aan haar een dichtbundel 'betreffende d'Oeffeningh der Godtsaligheyt' opdroeg, memoreerde hij 'de smaeckelijcke discoursen die wy U.E. hebben hooren voeren, over het genieten...' Bedoeld is haar subjectieve geloofsbeleving naar aanleiding van een door Van Oosterwyck berijmde publicatie van de puritein Joseph Hall¹²², waarover hij haar had horen vertellen.

De piëtistische familie van Joost Cz. van Lodensteyn

Een neef van het echtpaar Van Lodensteyn-van der Vorst, namelijk Joost Cz. van Lodensteyn (1584-1660), die meermalen als burgemeester of schepen zitting had in de magistraat alsmede in de kerkeraad, sympathiseerde eveneens met de piëtisten. Uit zijn huwelijk met Maria Dirksdr. van Voorburg (1587-1667) werden de twee zonen, Dirk en Jodocus, geboren, die respectievelijk als regent en predikant een zelfde piëtistische levensstijl manifesteerden als hun oom, alsmede een dochter Sophia die als gezegd huwde met Cloeting, de gerenommeerde uitgever van piëtistische geschriften.

Dirk van Lodensteyn

Joost Cz.'s zoon Dirk van Lodensteyn (1615-1679)¹²³, kon evenals hij onder de regenten worden getraceerd in relatie met het gereformeerde Piëtisme. Hij bezocht hetzij als diaken¹²⁴, als ouderling¹²⁵ of als afgevaardigde schepen¹²⁶ talloze kerkeradsvergaderingen. Krachtens meerdere ambtelijke waardigheden - bewindhebber van de VOC, veertigraad

enz. - kon hij trouwens zijn invloed doen gelden. Zijn affiniteit met en betekenis voor het gereformeerde Piëtisme werden bekend via zijn broer ds. Jodocus van Lodensteyn (1620-1677).

Jodocus van Lodensteyn (regentzoon en predikant)

De legendarische piëtist Jodocus van Lodensteyn¹²⁷ is krachtens zijn afkomst en familierelaties, die aan zijn sociale netwerk ten grondslag lagen, ontegenzeggelijk de interessantste telg uit dit regentengeslacht. Over zijn jeugd in Delft is bekend dat reeds toen hij de Latijnse school doorliep hij door zijn vader in contact met piëtistische predikanten werd gebracht. Joost Cz. raadpleegde hun piëtistische achterneef ds. Jacobus Focanus (1584-1645) uit Vught ten behoeve van de studieopzet van Jodocus.¹²⁸ Hij moest toch meer dan eens in Delft zijn bij Cloeting, de schoonzoon van Joost Cz., bij wie enkele van zijn geschriften werden gepubliceerd.¹²⁹ Focanus nu verwees Jodocus in 1639 naar zijn vertrouwde Delftse leermeester aan de Latijnse school Jacobus Crusius (overl. 1655).¹³⁰ Deze oud-predikant van de Eglise Wallonne was ouderling van de gereformeerde gemeente, vriend van Voetius¹³¹ en Spranckhuysen¹³² en bovendien gereformeerd piëtist.¹³³ Focanus en Crusius waren dus geestverwanten en voor de regentzoon Jodocus wegwijzers. Deze opvoeding in piëtistisch milieu wierp vruchten af. Als jong predikant te Zoetermeer, waar hij van 1644-1650 stond, was hij bij voorbeeld één der leden van de classis Delft en Delfland die het *Noodwendigh verdoogh* van W. Teellinck onder de aandacht bracht.¹³⁴ Zo stond zijn arbeid in de nabijheid van zijn vaderstad van meetaf in het teken van de Nadere Reformatie.¹³⁵ De onderlinge betrekking tussen de broers geeft zicht op een kanaal dat Delft met het gereformeerd piëtistisch meerstromenland verbond.

Toen Jodocus, na zijn tweede gemeente Sluis op Vlaanderen, als predikant te Utrecht stond, droeg hij aan Dirk een piëtistisch werkje op. Daarin releveerde hij verrassend genoeg de verstrengeling van hun familierelatie met geestverwantschap.¹³⁶ Zij was zichtbaar 'door de ghelijckheydt van 't bevallen en bevatten der saacken, of de 't samenvougingh in eenen selven sin en in een selve gevoelen; ende aller nauwst door de gemeenschap der smerten in het cromme dat niet regt gemaackt, ende het ontbrekende dat niet getelt en can werden'.¹³⁷ Het gebezigde jargon verschaft aan niet-ingewijden inderdaad weinig inzicht in de actuele achtergronden van dit getuigenis aangaande hun eensgezindheid. Interessant genoeg vertoont echter hun samenwerking op kleinschalig niveau parallellen met het kerkelijke en politieke leven in Delft. De broers zouden zich in onderling overleg, al naar gelang de reikwijdte van hun competentie, in Kerk en Staat inzetten voor het grote piëtistische doel: de doorwerking der vroomheid. De volgende woorden weerspiegelen als het ware deze theocratische samenwerking in hun relatie: 'welck de Heere Godt (die U A. tot een Rigter, my tot een Dienaar om Jesu wille van sijn volck geroupen heeft in die sware tijden vol van arghewanen en veragtingen, tuschen ons so wonderlyck bewaart heeft, ons leerende en leydende door den selven Geest, tot eenerleye oogmercken, en openbarende elck anders gronden, voornemingen, betragtingen'.¹³⁸ Voor J. van Lodensteyn zal deze piëtistische affiniteit een beweegreden zijn geweest die hem regelmatig naar zijn vaderstad voerde.¹³⁹ Hier bemerken wij dan ook overeenkomsten met het theocratisch élan der Nadere Reformatie.

Johan Cz. van Bleiswijck

Dank zij een vruchtbare pen komt die invloed nog scherper uit bij Van Lodensteyns achterneef Johan Cornelisz. van Bleiswijck (1618-1696).¹⁴⁰ Deze was namelijk de Delftenaar die in zijn vaderstad het piëtisme niet alleen op bestuurlijk terrein pastoraal en politiek voorstond, maar dit ook via de drukpers stimuleerde. Aanvankelijk was hij in het dagelijks leven notaris¹⁴¹, maar vanaf 1656 bekleedde hij de functie van ontvanger-generaal van de kerkelijke goederen in het gewest Holland. Hij volgde naar eigen getuigenis welbewust het voetspoor van gereformeerde politici, met name Philips van Marnix, Philips de Mornay, Frederik de Vrij en Eeuwout Teellinck, die de reformatie van leer en van leven met hun geschriften bevorderden. Ook was Van Bleiswijck kerkelijk en politiek zeer geëngageerd. Hij trad in 1641 voor het eerst aan als ouderling en was burgemeester van 1655-1656 en 1664-1667.

De belangrijkste geschriften waarin hij de zedenreformatie propageert, zijn *Gereformeed Graedboecxke* uit 1656¹⁴² en *Heldere zeden-spiegel* uit 1680.¹⁴³ In de voorrede van eerstgenoemd werkje etaleert Van Bleiswyck een respectabele belezenheid in praktikale schrijvers, onder wie W. Teellinck en G.Cz. Udemans uitblinken als vooraanstaande vertegenwoordigers der Nadere Reformatie. Vooral intrigeert zijn klemmend pleidooi voor het ambt aller gelovigen, dat hij hier voert. In dat perspectief staat tevens een vrij specifieke oproep tot vordering in de levensheiliging, de 'gradenleer'. Daarmee bedoelt Van Bleiswijck een leidraad voor trapsgewijze levensheiliging. Van Bleiswyck constateert namelijk dat de reformatoren door het accent op de reformatie der leer voor deze 'gradenleer' onvoldoende oog hadden. De reformatie der zeden die Van Bleiswyck voorstaat, pretendeert dan ook een correctie te zijn op de reformatie der leer. Zijn kritiek op een tekort bij de reformatoren relativeert hij echter weer meteen door de vermelding dat zij in eigen levenswandel open boeken en lichtende voorbeelden waren.¹⁴⁴ In dat opzicht herinnert Van Bleiswijck ons aan eenzelfde intentie als waarmee Cloeting in 1611 de biografie van Calvijn publiceerde. Onder de piëtistische predikanten was het verder met name zijn achterneef J. van Lodensteyn, wiens zienswijze op de verhouding Reformatie-Nadere Reformatie in dit opzicht nauw bij die van Van Bleiswyck aansloot. Zijn gradenleer recommandeerde deze daarom zeer in zijn hoofdwerk *Beschouwinge van Zion*.¹⁴⁵ Kritisch als hij was, liet Van Bleiswijck zich in een tweede, omgewerkte editie van zijn gradenboekje echter in nogal sceptische zin uit over Van Lodensteyns diepborende visie op de geestelijke versterving, omdat deze naar zijn oordeel daarin al te radicaal was. Desalniettemin voegt hij er meteen aan toe, met veel andere christenen 'noch niet gekomen (te) zijn tot dien hoogen graad van Godzaligheid die hy in dit leven heeft gehad'.¹⁴⁶ De kritische blik der nadere reformatoren ging kennelijk niet voorbij aan de eigen piëtistische groeps cultuur. Om zijn passie voor zeden-reformatie waardeerde ook Saldenus hem trouwens zeer.¹⁴⁷

Dat Van Bleiswycks werk verder ook lezers vond, kan trouwens worden afgeleid uit de in 1686 verschenen tweede editie van zijn gradenleer. Die leeslust, en daarmee de ontvangst van zijn publikaties, stimuleerde hij voorts mede door middel van presentexemplaren aan vrienden, bekenden en onder hen predikanten. Bij de verschijning van zijn *Heldere zeden-spiegel* liet Van Bleiswyck bij voorbeeld vijftientig exemplaren op de classisvergadering bezorgen. Voor elk lid van de vergadering één.

Praeses Tigurinus en de scriba werden van de weersom stuit afgevaardigd om hem hiervoor te bedanken.¹⁴⁸ Voor pluimstrijkerij toonde hij zich overigens weinig ontvankelijk. Nadat H. Groenewegen, die, zoals gezegd, in Delft om zijn Coccejaanse sympathieën niet bij iedereen evenveel respect oogstte, zijn commentaar over de Hebreënbrieff aan Van Bleiswijck opdroeg¹⁴⁹, distantieerde deze zich in een publikatie over de heiliging van de sabbat expressis verbis van de neerslag van zijn visie.¹⁵⁰ Evenals Saldenus, Van Harlingen en Costerus ademden in de irenische, praktisch georiënteerde sfeer die Witsius' werk schiep, ambieerde Van Bleiswyck een evenwichtige, onpartijdige zedenreformatie. In dat licht zouden wij zijn opstelling ook willen waarderen.

Toen Saldenus in 1665 één van zijn werken¹⁵¹ opdroeg aan zeven Delftse regenten, onder wie Johan van Bleiswijck en Dirk van Lodensteyn, was hij verblijd op deze wijze in het openbaar te kunnen getuigen van hoe grote waarde hij een goede verstandhouding van de predikanten met de christelijke overheid ten dienste van de kerk altijd heeft geacht.¹⁵² Verdisconteren wij met de positie van deze vrome regenten nu het eerder vermelde gezegde van Van Doeslaer over de saamhorigheid onder de Delftse predikanten, dan mag de conclusie zijn: het gereformeerde Piëtisme in Delft maakte in de wisselwerking tussen 'Mozes en Aaron' een bloeiperiode door. Anecdotisch is een prent, die hing in de Schepenkamer, met op de omlijsting de veelbetekenende bede: 'Sol justitiae illustra nos'. 'Zonne der gerechtigheid verlicht ons'¹⁵³, dat was tevens het devies der Utrechtse universiteit, het intellectuele brandpunt der Nadere Reformatie. Er waren dus ook raakvlakken van secundaire aard.

Een brandpunt van gereformeerd Piëtisme met uitstraling

Dat de stad Delft een brandpunt van gereformeerd Piëtisme was is wel duidelijk geworden, dat zij als zodanig via deze piëtistische kern een uitstraling had tot ver in de omtrek, kan tenslotte nog met enkele voorbeelden worden aangetoond.

Hoewel wij ons hier uiteraard moeten beperken, was de familie Van Lodensteyn ten opzichte van deze actieradius een factor van betekenis, waaraan wij moeilijk voorbij kunnen. In de persoon van Everhard Jansz. van Lodensteyn werd immers ter gelegenheid van Schinckels martelaarsbrievenpublikatie aan de lezers in Delft en daarbuiten het voorbeeld van een eigentijdse vrome aangeprezen. Het aldaar geschetste profiel kenmerkte hem verrassend genoeg als een prototype van zijn achterneef Jodocus van Lodensteyn. Deze Delftenaar maakte een ontwikkeling door als één der meest gezaghebbende vertegenwoordigers der Nadere Reformatie, wiens invloed bovendien tot ver over de grenzen van de eigen tijd reikte.

Positieve reputatie via J. van Lodensteyn

Interessant is uit de kerkeraadsacta te vernemen hoe hij tijdens en direct na zijn theologische studie zijn omgang met de Delftse pastores intensiverde. Als proponent woonde hij onder andere de kerkeraadsvergaderingen bij en werd hij bij het kerkewerk en de prediking in Delft betrokken.

In 1642 verzocht hij via Tegularius aan de classis om het praeparatoir examen, hetgeen hem vervolgens in april van dat jaar door Spranckhuysen werd afgenomen.¹⁵⁴ Nadat hij zijn studie korte tijd te Franeker had voortgezet bij J. Coccejus, verzocht hij reeds op 30 maart 1643 aan de kerkeraad 'als auditor in dese vergadering toegelaten te werden, om alsoo door dat middel in de Regeringh der kercke yets te mogen leren'. De reactie van de kerkeraad luidde bij monde van praeses Tegularius volgens dezelfde acta: 'is toegestaen hetselve leste tot wederseggens toe consensus sub fide selentis, alere occasie (als deselve raetsaem sal vinden) de vryheyt sal gebruijcken hem te laten uyt staen, als ooc dat by deselve geene gelegentheyt sich overbodich sal toonen, den dienst int prediken waer te nemen en de E. broederen deser kercke voor anderen behulpich te sijn.'¹⁵⁵ Dat Van Lodensteyn metterdaad de kerkeraadvergaderingen bijwoonde, bleek uit de acta van 27 april d.a.v. Op deze datum namelijk verscheen hij 'ende heeft (zo lezen wij) de bovenstaende conditie aengenomen en is alsoo als auditeur deser vergaderingh toegelaten'.¹⁵⁶

Van Lodensteyn heeft deze uitzonderingspositie ongetwijfeld benut voor zijn praktische vorming en het behoeft geen betoog dat hij zodoende door het gereformeerde Piëtisme in zijn vaderstad mee werd geïnspireerd. De veronderstelling van P.Jz. Proost dat in Delft de grondslag is gelegd voor Van Lodensteys latere geestesrichting kan derhalve worden bevestigd.¹⁵⁷ De doorwerking hiervan liet zich in zijn prediking en pastoraat in Zeeland en Utrecht en niet in de laatste plaats door zijn geschriften gelden in brede kring.

In dit verband frappeert het dat enkele geestverwanten van Van Lodensteyn, die op één of andere wijze zijn weg zouden kruisen, eveneens in het ressort van Delft hun praktische vorming ontvingen. Zo werd in 1640 de Rotterdamse proponent Adrianus Cocqius (1617-na 1683) door de classis Delft als adjunct aangenomen.¹⁵⁸ Deze piëtistische sympathisant van met name Van Doerslaer en Spranckhuysen¹⁵⁹ zou, na sinds 1642 enige tijd in Bleiswijk te hebben gestaan, Van Lodensteyn als predikant te Sluis opvolgen. Ook hij is ongetwijfeld door het gereformeerde Piëtisme in Delft beïnvloed en via hem werkte die invloed weer door in Zeeland.

Gedurende Van Lodensteys verdere leven was er over en weer contact tussen hem en zijn Delftse geestverwanten. Met Van Doerslaer en Saldenus wisselde hij gedichten uit. Van Lodensteyn, Bornius en Van Oosterwyck publiceerden in een dichtbundel van de piëtistische predikant-dichter Willem Sluiter gedrieën lofdichten.¹⁶⁰ Onder praesidium van Tegularius plaatste de kerkeraad hem, nadat hij in augustus 1650 Zoetermeer had verwisseld voor Sluis, in 1651 met negen anderen op de nominatie ter vervulling van de vacature Spranckhuysen.¹⁶¹

Toen hij eenmaal predikant te Utrecht was, nam hij daar inzake de communicatie tussen Delft en Utrecht een sleutelpositie in. Zo informeerde hij de Utrechtse kerkeraad over het feit dat te Delft afgevaardigden van kerkeraad en magistraat met een beroep naar Saldenus, die toen nog in Enkhuizen stond, waren vertrokken.¹⁶² Nadat zijn boezemvriend Justus van den Boogaert (ca. 1623-1663) in 1653, het jaar van Van Lodensteys komst te Utrecht, voor een beroep naar Delft, ter vervulling van de vacature Van Doerslaer, had bedankt¹⁶³, werd deze het volgende jaar beroepen naar Utrecht.

De afstand die Delft van Utrecht scheidde kon hem niet verhinderen om daar gedurende

zijn verdere leven meer dan eens het Woord te bedienen. Ofschoon Van Lodensteyn nooit predikant in zijn vaderstad is geworden, heeft hij de kansels van de Delftse kerken dus meerdere keren als gastspreker beklommen.¹⁶⁴ Ook in zijn oude gemeente Zoetermeer ging hij trouwens nog meermalen voor.¹⁶⁵

Interessant met betrekking tot de actieradius van het gereformeerde Piëtisme in Delft is vervolgens ook Van Lodensteyns vriendschappelijke familierelatie met burgemeester Johan Cz. van B leis wij ck. Diens echtgenote werd door hem vereerd met een gedicht.¹⁶⁶ Zijnerzijds presenteerde Van Bleiswijck aan zijn achterneef zijn vroegste pennevrucht *Jaarlijkse Bibelbalans*.¹⁶⁷ Van Lodensteyn honoreerde dat op zijn beurt nog jaren later, in een verdediging van zijn vriend Jacobus Koelman (1631-1695) en onder vermelding van 'dien zeer ervaren in des Heeren Woord, den Heer Johan C. van Bleyswijck, Oud-Burgemeester der stad Delft, en ontvanger-generaal der Geestelijke goederen van Holland'.¹⁶⁸ Zo verspreidde zich het gerucht over Van Bleiswijcks piëtistisch werk via Van Lodensteyn. Koelman nam bovendien in 1684 Van Lodensteyns lovende typering vrijwel letterlijk over, onder verwijzing naar hetzelfde geschrift. Vooral roemde hij Van Bleiswijcks voorrede, omdat deze zich daarin als politicus uitdrukkelijk had gekeerd tegen de vermenging van overheids- en kerkelijk ambt.¹⁶⁹

Kritische kijk op de imago van een extreme geestverwant

Aangezien de waardering van een primaire vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie relevant is voor de uitstraling van een brandpunt als Delft, dringt hier de vraag: Hoe stond men in de classis Delft en Delfland tegenover het radicale en daardoor ook geruchtmakende reformatiestreven van Koelman? Koelmans populariteit lijkt in het ressort van Delft aanzienlijk minder groot te zijn geweest dan die van Van Lodensteyn. Daarin heeft wellicht meegespeeld zijn negatieve imago bij de classis. Aanvankelijk stond hij er beter bekend. In 1656 was hij als theologisch kandidaat door de classis Delft aangenomen onder de recommandati classis.¹⁷⁰ Sinds 1678 komt hij in de classicale acta echter om zijn eigenzinnigheid slechts in ongunstige zin voor als één der 'schadelyke instrumenten'.¹⁷¹ Frappant is in dit verband de commotie die in de classis ontstond rond ds. Simon Jodocus Krüger (overl. 1712) te Berkel, omdat men hem ernstig verdacht van sympathieën met Koelmans visie op de kerkelijke praktijk. Speelde in de scepsis van de classis Krügers relatie met Van Lodensteyn wellicht mee, die het destijds voor Koelman had opgenomen? Krüger had als proponent Van Lodensteyn in zijn laatste ziekte vervangen. Na diens overlijden publiceerde hij de lijkrede onder de titel *De Kroon van het Hoofd der Kerken van Utrecht Afgevallen*. Ondanks zijn coccejaanse sympathieën had hij duidelijk affiniteit met Van Lodensteyn. De rigoureuze tuchttoefening over het kenniselement in het geloofsverstaan die hij uitoefende in de gemeente, alsmede het selectieve gebruik dat hij van de liturgische formulieren maakte werden hem bijna noodlottig.¹⁷² Ofschoon hij de aantijging van de hand wees¹⁷³, was de associatie die de classis legde tussen de ambtsvervulling van deze assistent van Van Lodensteyn en de principes van Koelman tekenend voor de beeldvorming.

Opwaaierende conflictstof

Een brandpunt van gereformeerd Piëtisme als Delft kon tevens in polemische zin uitstralen. Gereformeerde piëtisten met een inhoudelijk verschillende optiek konden immers op opzien-barende en geruchtmakende wijze met elkaar in conflict komen.

In het verlengde van de zojuist getraceerde houding van de classis moeten wij dan ook zien dat Van Bleiswijck Koelman zelfs publiekelijk laakte om diens eigenzinnigheid.¹⁷⁴ Dat was in zijn *Mose als een Godt over Aaron* uit 1689, waarin hij, onder andere met verwijzing naar W. Teellinck, tegenover de Rotterdamse predikant Wilhelmus a Brakel (1635-1711) het overheidsgezag terzake predikantsberoepingen be-toogde.¹⁷⁵ Koelman speelde in een weerlegging van Van Bleiswijck, waarin hij het standpunt van zijn vriend a Brakel verdedigde, de bal terug.¹⁷⁶ Onder verwijzing naar de vriendschapsbetrekking van Van Bleiswijck met Van Lodensteyn suggereert Koelman: 'dewelke / zo hy nu leefde / uw Schrift gewisselyk verfoeijen zoude'.¹⁷⁷ Van Bleiswijck had het laatste woord en het klonk nog sympathiek ook. In 1693 schreef hij dat de polemisten hem niet van hun gelijk hadden overtuigd, maar het waren 'vrome Schrijvers, die geschreven hebben met een goede intentie tegen zyn Tractaat van het Regt der Christelyke Overheden in Kerkelyke zaken'.¹⁷⁸ Evenals wij eerder zagen ten opzichte van Groenewegen ter linkerzijde en Van Lodensteyn ter rechterzijde, met wie hij overigens instemde in kritiek op de mentaliteit der gereformeerden, komt Van Bleiswijck ten opzichte van Koelman en a Brakel, maar in hoedanigheid van politicus, in kritische zin naar voren.

Witsius als inspirator

In zijn laatste geschrift, dat over de sabbat handelde, profileerde Van Bleiswijck zich nog eenmaal als een kritisch piëtist, die de heiliging van de rustdag gefundeerd zag in de blijvende moraliteit van het vierde gebod van de Decaloog. Daarbij wees hij het Coccejaanse Schriftverstaan in meerdere opzichten af¹⁷⁹, verdisconteerde hij W. Teellincks argumentatie kritisch¹⁸⁰, maar koos positie voor Witsius juist ook omdat diens evenwichtige interpretatie hem overtuigde!¹⁸¹ Deze positiekeuze is echter allermist verrassend nadat wij uit de periode van Saldenus, die in alle gematigdheid die hem kenmerkte nochtans het extremisme van Koelman afwees, de introductie van Witsius' werk in Delft leerden kennen. Theologisch was men hier, anders dan bij de zedendiscipline, in alle verscheidenheid van Schriftverstaan steeds vrij tolerant gebleven. Tekenend was in dit verband de exclusieve eer waarmee in 1681 de proponent Caspar Alardin (1658-1692) door de classis werd bejegend. Deze toegewijde piëtist, die echter evenals Krüger met de coccejaanse richting sympathiseerde, was één van Koelmans opvolgers te Sluis. Hij werd in de classische acta, ter gelegenheid van het verslag van zijn praeparatoir examen, een jaar voor zijn beroep, getypeerd als 'een exempel tot opwekking van anderen, die sich tot den hijligen dienst Gode soecken te berijden'.¹⁸² Dat zijn verblijf in de classis Delft vruchten heeft afgeworpen gedurende zijn ambtelijke loopbaan mag worden aangenomen.

Assimilatie van het gereformeerde Piëtisme te Delft is vooral merkbaar in publikaties van voormalige ingezetenen. Eenzelfde gerichtheid op een praktisch en

verdraagzaam christendom weerspiegelde bijvoorbeeld het omvangrijke oeuvre van de populaire achttiende-eeuwse predikant Wilhelmus van Eenhoorn (1691-1759), die zijn opvoeding in Delft had genoten. Dat kan trouwens ook worden gezegd van de Delftenaar Henricus de Frein (1672-1747), zijn oudere tijdgenoot, die vanuit Middelburg wegens zijn aan Witsius georiënteerde prediking en geschriften grote opgang maakte.¹⁸³

Voorals Utrecht en Zeeland kwamen op deze wijze indirect binnen de invloedssfeer van het gereformeerde Piëtisme van deze oer-Hollandse stad.

Uitleiding

De geschiedenis van het gereformeerde Piëtisme in Delft bood een interessante kijk op de vroomheidsbeoefening in een Hollandse stad. Niet ten onrechte roemde Delfts historiograaf Dirk Evertsz. van Bleiswijck (1639-1681) de predikanten van Delft, 'daer de kerckelijckheydt boven alle andere uytstekende is geweest'.¹⁸⁴ De rode draad die in deze periode door het predikantenkorps heenliep gaf een tendens te zien die op de praktijk van het christenleven was gericht. Dit was verifieerbaar in de arbeid en geschriften van A. Cz. Croese, G. van Sonneveld, D. Spranckhuysen, H. Tegularius, V. van Oosterwijck, Joh. Goethals, S. van Doerslaer, P. de Witte, T. de Lantman, G. Saldenus, M. van Harlingen en Joh. Costerus. Dat het predikantenkorps van Delft opvallende vertegenwoordigers van het gereformeerde Piëtisme onder zich mocht rekenen, is dan ook duidelijk. Een Godegewijde stad was ook het ideaal dat leefde onder de Delftse regenten. In nauwe samenwerking oefenden 'Mozes en Aaron' 's Heeren tucht onder de Delftenaren uit. Politici als Joh. Cz. van Bleiswijck, E. en D. van Lodensteyn of burgers als J. Jz. Graswinckel, J. Az. Cloeting en H. Hexham waren lichtende voorbeelden voor de Delftse populatie. Het frappeert dat, evenals Spranckhuysen eerder had beoogd met de levensgeschiedenis van Graswinckel, de Delftse gereformeerden werden aangespoord tot een innig vrome levensstijl met voorbeelden uit zowel de plaatselijke historie als de eigen tijd. E. van Lodensteyn was welhaast indentificatiemodel voor de onderzaten. Bovendien kwamen rechtstreekse contacten, weliswaar van zeer uiteenlopende aard, met vooraanstaande piëtisten aan het licht, als F. Costerus, J. Koelman, J. van Lodensteyn, E. Lotius, M. Teellinck en G. Voetius. Zij die in hun jeugd, als A. Coquius en H. de Frein, onder invloed van het gereformeerde Piëtisme in Delft waren gekomen, droegen de boodschap verder landinwaards. De belangrijkste nadere reformator die in Delft niet alleen het levenslicht aanschouwde, maar daar ook in piëtistisch milieu opgroeide en zich gedurende zijn verdere leven menigmaal binnen haar veste liet vinden, was de Utrechtse predikant J. van Lodensteyn. In het leven en de werken van J. van Lodensteyn weerspiegelt zich de gereformeerde piëtistische cultuur waarin hij in Delft werd opgevoed dan ook bij uitstek.

In de eerste periode van het gereformeerde Piëtisme te Delft gaf een combinatie van katholieke, interconfessionele vroomheid en Engels puritanisme de heersende koers aan.

Invloed van W. Teellinck als de 'vader der Nadere Reformatie' werd herhaaldelijk bespeurd. Diens hartsvriend J. Forbes vervulde een reeks van jaren als predikant van de

Engelse handelskerk een sleutelfunctie in Delft tussen het Zeeuwse en het Hollandse Piëtisme. Inhoudelijk wees het Piëtisme gaandeweg op een vreedzame instelling, die met name sedert Saldenus in het laatste kwart van de eeuw uitkwam in een opmerkelijke voorliefde voor de synthetische theologie van H. Witsius. Piëtistische geschriften, hetzij van Engelse oorsprong, hetzij van de hand der Delftse predikanten, hetzij van politieke zijde, vonden hiervandaan hun weg in de Republiek. Met de haar eigen theocratische werkwijze, geconcretiseerd in zedenreformatie, kerkelijke tucht, sabbatsvisie en -praktijk, profileerde het gereformeerde Piëtisme in Delft zich zodoende als aanverwant van de Nadere Reformatie.

Noten

1. G.H. Leurdijk, 'Het begin van de Nadere Reformatie in Holland', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 11 (1987) 1-5. J. van den Berg, 'Die Frömmigkeitsbestrebungen in den Niederlanden', in: M. Brecht (red.), *Geschichte des Piëtismus* 1 (Göttingen 1993) 57-112, aldaar 69.
2. W.J. op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland. Een eerste schets', in: A. Wiggers, P.H.A.M. Abels, H. ten Boom, *et alii*, edd., *Rond de kerk in Zeeland: Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1991) 37-82. F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius: Sporen in de gereformeerde kerkeradaacta* (Rotterdam 1989).
3. W. van Beuningen, *Het Geestelijk Kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geestelijke goederen en van den vroegeren kerkdijken toestand van onderscheidene gemeenten in een gedeelte van Holland* (Arnhem 1870).
4. H.W. van Leeuwen, 'Bestuur en rechtspraak', in: *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667* (Delft 1981) 20-27.
5. S. van der Linde, *Jean Taffin, hofprediker en raadsheer van Willem van Oranje* (Amsterdam 1982).
6. K.L. Sprunger, *Dutch Puritanism. A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Leiden 1982) 157-161.
7. CD. Goudappel, 'Het kerkelijk leven van de gereformeerden', in: *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667* (Delft 1981) 102-108.
8. R. Bisschop, 'Nadere Reformatie en politiek: Over de doorwerking van de Nadere Reformatie in Delft', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 17 (1993) 112-145, aldaar 145.
9. Zie: H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz. (1573-1605)* (Amsterdam 1950). G.H. Leurdijk, 'Arent Cornelisz. Croese', in: *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie* I (Kampen 1987) 9-16.
10. G.H. Leurdijk, 'Gideon van Sonneveldt', in: J.B.H. Alblas, T. Brienen, W.J. op 't Hof, G.H. Leurdijk, F.A. van Lieburg, *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie* III (Rotterdam 1993) 9-30, aldaar 16-18.
11. Leurdijk, 'Gideon van Sonneveldt', 15-16.
12. Th. Beza, *'t Leven ende Doot van den seer Eerwaardighen M. Jan Calvin* (Delft 1614) voorrede.

13. Gemeentelijke Archiefdienst Delft, Archief Hervormde Gemeente Delft, inv.nr. 5: Acta v.d. Kerkeraad (AKD) (1619-1645), bij voorbeeld 30 juni 1631, 1 mei 1634. Voor de periode 1645-1668 en 1669-1702 werden de inv.nrs. 6 en 7 geraadpleegd. In het vervolg wordt volstaan met een verwijzing naar de data.
14. J.G.P.C. van Tiggelen, 'Boekdruckers 1572-1667', in: *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667* (Delft 1981) 161-167, aldaar 164.
15. Over hem: Leurdijk, 'Gideon van Sonnevelt', noot 10.
16. G.H. Leurdijk, 'Dionysius Spranckhuysen', in: T. Brienens, L.F. Groenendijk, W.J. op 't Hof, G.H. Leurdijk, *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie 1* (Kampen 1987) 27-42.
17. R. Linacre, *Een balsem voor een siecke ziele: Kortelijck ghetrocken uyt den Troost der benaude conscientie van R.L.* (Hoorn 1644).
18. W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands* (Rotterdam 1987), 417-422.
19. Chr.G.F. de Jong, *John Forbes (ca. 1568-1634)* (Groningen 1987) 60-64.
20. De Jong, *John Forbes*, 51-66.
21. Op 't Hof, *Engelse Piëtistische geschriften*, 496. Sprunger, *Dutch Puritanism*, 237.
22. *Troost Voor swaermoedighe, bedroefde, melancolijcke Menschen, die in haer ghemoet ontrust zijn* (Delft 1632) 66-67.
23. AKD, 4 december 1636.
24. AKD, 23 november 1647.
25. AKD, 20 september 1650.
26. S. van Doreslaer, *Predikatie Over De woorden II. Regum IVI Gepast Op de Dood van de Eerweerdige Godsalige Hoogh-geleerde Dionysius Spranckhuysen, in sijn leven, getrouw Predikant der Gemeente Christi binnen Delf: gedaen, Des Daegs na sijn Overlijden/inde Nieuwe Kerk der selver Stede. Den 12. Augusti. M.DCL.* (Delft 1650), ongepagineerd.
27. G.H. Leurdijk, 'Hermannus Tegularius', in: T. Brienens, L.F. Groenendijk, W.J. op 't Hof, G.H. Leurdijk, F.A. van Lieburg, C.J. Meeuse, *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie II* (Kampen 1990) 32-45.
28. H. Tegularius, *Schrift-matige proeven Van een Oprecht Christen; Mitsgaders vasten troost Tegen verscheyden twyffelingen, Beschreven tot ver ster ckinghe van Godts kinderen / ende tot dienst van alle Siecken-Besoeckers* (Delft 1650).
29. Over hem: J.E. van Someren Brand, 'De Lodensteyns en hun magen', in: *De Nederlandsche Leeuw* 8 (1890) 41-45, 53-54, 58-62, 67-69, 73-76, aldaar 44.
30. Th. Verburgh (red.), *Den Delfschen martelaar, Ofte Laeste Afscheyd-Brieven van Hermannus Schinkel. Geschreven aen Huysvrouwe ende Kinderen, mitsgaders het Examen en de Sententie jegens sijn Persoon gepronuncieert, en binnen deser Stede Delf ge executeert, op den drie-ende-twintighsten van Julius, in den Jare Vijfthienhondert en acht ende-sestich. Waer inne gesien kan werden sijn E. Onwinbare Constantie of stantvastigheydt tot den eynde toe in den Waeren Geloove, ende der Spaens' ofte Paus-ghesinden strenge vervoginghe en Tirannye tegen den selfden: In het licht gebrocht, en met Versen verciert: Door Mr. D.v.B. Nut ende profijtelij ck voor alle, die de Waerheyd ende Gerechtigheyd liefhebben. Paul. Sendbr. tot den Romeynen cap. 8 versu 36 Om uwent will (enz.)* (Delft 1652).

31. V. van Oosterwyck, *De Hof-bloemen ofte driehondert Stichtelijke en Leersame Bedenkingen over verscheydengelegentheden, betreffende d' Oeffeningh der Godsaligheyt* (Amsterdam 1659) dedicatie.
32. CD. Goudappel, 'Johannes Goethals', in: *Genealogische en historische encyclopedie van Delft 2* (Delft s.a.) 76.
33. A.C Duker, *Gisbertus Voetius I-IV* (Leiden 1897-1915) III, 114, 144.
34. Goethals stelde hem aan als administrerend voogd van zijn na te laten boedel. AKD, 3 december 1674.
35. Deze correspondentie wordt expliciet omschreven als van particuliere aard. Censuurboek, 1651-1668, Kerkeradsarchieffder Hervormde Gemeente Delft, inv.nr. 276.
36. ARA, Archief Classis Delft en Delfland, inv.nr. 4: Acta van de Classis (ACD) (1661-1688), 17 december 1668. Voor de voorafgaande periode van 1621-1660 werd inv.nr. 3 en voor de volgende periode 1689-1708 werd inv.nr. 5 geraadpleegd. In het vervolg wordt volstaan met een verwijzing naar de data. H.B. Visser, *De geschiedenis van den sabbatsstrijd onder de gereformeerden in de zeventiende eeuw* (Utrecht 1939) 212, 225. J. Koelman, *De historie van den christelyken sabbath* (Amsterdam 1685) 299.
37. AKD, 27 april 1645.
38. AKD, 5 januari 1646.
39. ACD, 25 juni 1646.
40. J. Goethals, *Het Godsalich overlijden van Sijne Doorluchtigste Hoogheyt, Frederick Henrick* (Leiden 1647).
41. AKD, 5 juli 1647.
42. AKD, 19 en 26 oktober 1648; P.H.A.M. Abels, A.P.F. Wouters, *Notulen van de Grote Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch in 1648* ('s-Hertogenbosch 1985) 11.
43. (E. Lotius), *Defensie Ofte Antwoort Op alle de Lasterlijcke, Godloose Schriften, en Pasquillen, Die dagelijcx uyt komen, en onder de Gemeynte gestroyt worden: tegen goede Regenten, ende eerlijcke Predikanten, als insonderheyt, tegen D. Lotius, D. Teelinck, D. Goethals en D. Sterremont* (Rotterdam 1651).
44. Lotius, *Defensie Ofte Antwoort*, A2 verso. J.Th. de Visser, *Kerk en Staat 2* (Leiden 1926) 280-304.
45. T. Brienens, 'Maximiliaan Teelinck', in: J.B.H. Alblas, T. Brienens, W.J. op 't Hof, G.H. Leurdijk, F.A. van Lieburg, *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie 3* (Rotterdam 1993) 69-82, aldaar 75-76.
46. Lotius, *Defensie Ofte Antwoort*, B2 verso.
47. Lotius, *Defensie Ofte Antwoort*, A3.
48. G. Saldenus, *De regtvaardige Sprekende nog na zijn doot Of Korte Bedenkingen Over de Woorden Pauli / Heb. XI. 4. Ende door het selve (Geloove) spreekt hy (Habel) nog, na dat hy is gestorven. Gepast op het Godsalig Overlijden van D. Johannes Goedhals; In zijn leven Bedienaar des H. Euangeliums tot Delft* (Delft 1674) 44, 64.
49. J.P. de Bie, J. Loosjes (red.), *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland 3* ('s-Gravenhage s.a.) 282-283.
50. P.C. Molhuysen, P.J. Blok, edd., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 10 delen (Leiden 1911-1937) V, 402-404.
51. G. van den End, *Guiljelms Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie* (Leiden 1991).

52. Spranckhuysen, *Geestelijcke batailie*.
53. Van den End, *Guiljelmus Saldenus*, 248.
54. C. Blokland, *Willem Sluiter 1627-1673* (Assen 1965) 73.
55. Blokland, *Willem Sluiter*, 14.
56. Blokland, *Willem Sluiter*, 120.
57. G. Udemans, *Corte ende duydelijcke Verclaringe over het Hooge-Liedt Salomo* (Zierikzee 1616)..
58. V. van Oosterwyck, *Rymen Ende zangen over Het Hooge-Liedt Salomons; als oock over het XXXII Capittel Van het vijfde Bouck Mosis* (Delft 1655) opdracht, 3^overso-4^orecto.
59. V. van Oosterwyck, *Keur van H.stoffen Uyt Gods Woord; Mitsgaders Eenige andere Gebeden ende Zangen, Op de alder-bekendste Psalm-Wijsen gestelt* (Delft 1656) voorrede.
60. V. van Oosterwyck, *De christelyke Seneca, ofte Joseph Halls Drie Hondert Gulde Spreucken, uyt de Engelsche Tale op rym ghestelt* (2de ed., Amsterdam 1659).
61. AKD, 16, 23 juni 1670, 10 september 1670.
62. AKD, 16 september 1670.
63. ACD, 5 februari 1671.
64. P. de Witte, *Catechisatie over den Heydelbergschen Catechismus* (12de ed., Amsterdam 1661).
65. P. de Witte, *Delfschen Donder-slagh: Ofte Korte aenspraecke aen de bedroefde gemeynte van Delf* (Delft 1654) 27-28.
66. AKD 8 juli 1656.
67. AKD, 2 juli 1663.
68. G. Saldenus, *Pauli Nedricheyt in 't Stuck van sijn Predik-dienst* (Utrecht 1665) 143.
69. T.J. Saxby, *The Quest for the New Jerusalem, J. de Labadie and the Labadists* (Dordrecht 1987).
70. ACD, 6 oktober 1670, 8 januari 1680.
71. Acta classis 's-Gravenhage, 29 april 1669 (Rijksarchief in Zuid-Holland, Archief classis 's-Gravenhage, inv. nr. 3). *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 6 delen, W.P.C. Knuttel, ed. ('s-Gravenhage 1908-1916) IV, 484-487).
72. J. Hoornbeek, *Vetera et Nova, sive Exercitationum Theologicarum Libri III, quorum ultima ex parte complectitur materias, quas Auctor Tomo III Theologiae suae Practicae destinaverat. Accedunt ejusdem orationes quaedam* (Utrecht 1672). H. Heppe, *Geschichte des Piëtismus* (Leiden 1879) 55.
73. ACD, 7 oktober 1675, 12 oktober 1676.
74. H. Groenewegen, *Oefeningen Over den Heidelbergschen Catechismus, Ofte gronden Van de Christelike god-geleerdheid, Tot bevorderinge Van de Kennisse der Waarheid die na de Godzaligheid is, Vastgesteld, Verklaard, Beweerd en Toegepast (...) Hier komd by Een verantwoordinge of Apologie, kragtig bewerende de Regtzinnigheid van de zelve Catechismus des Auteurs* (Gorinchem 1679). De apologie is ongepagineerd.
75. *Ziel-zugt Van een verlegen christen Om Godts genaden-rijke Vertrouwingen, Door Her. Witzius. Mitsgaders Lof der Geestelijker ziel-zugten, Ende troost Voor een Verlaten ziel, Door G. Saldenus* (Delft 1673). A. Ros, 'De poëzie van de Nadere Reformatie - een verkenning', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* XII (1988) 1-28, aldaar 9-

- 10.
76. S. Laansma, 'Martinus van Harlingen', in: *Gens Nostra: maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging* 43 (1988) 167-170.
77. Christophilus Eubulus (pseudoniem voor J. Koelman), *De Pointen van Nodige Reformatie ontrent de Kerk* (Vlissingen 1671) 365-366.
78. H. Witsius, *Vier boe eken, Van de Verscheyden Bedeelinghe der verbonden Gods Met de menschen* (Utrecht 1686).
79. F.A. van Lieburg, *Eswijerianen in Holland, 1734-1743: Kerk en kerkvolk in strijd over de Zielseenzzame meditatiën van Jan Willemsz. Eswijler (circa 1633-1719)* (Kampen 1989) 22, 24. In zijn opdracht van Witsius' hoofdwerk verwijst hij naar W. Teellinck. Bij het piëtistische hoofdwerk van zijn collega te Hoorn Florentius Costerus, *De geestelyke mensch* (Hoorn 1687) plaatste hij een lofdicht.
80. Over hem: A. Langeraad (red.), *Het Protestantse Vaderland!*, (Utrecht 1908) 284-285.
81. H. Witsius, *Oeffeningen over de grondstukken van het Algemeyne Christelijke geloove* (Delft 1700).
82. J. Costerus, *De propheet Maleachi, in XXXVI leerredenen verklaert, desselfs vervulling aengewesen, ter innige godvrugt aengedrongen, en verrijkt met geleerde aenmerkingen* (Delft 1721).
83. Vgl. Van den End, *Guiljelmus Saldenus*, 285-289.
84. G. Saldenus, *Den Apostolischen Zegen, En een Wijs Predikant* (Rotterdam 1682) 35.
85. Is. Hioler, 'Opdragt aen den heere, en Mr. Bernard Costerus, OudSecretaris van 't groot Waterschap van Wourden', in: Costerus, *De propheet Maleachi*.
86. J. HaniaPzn., *Wernerus Helmehius* (Utrecht 1895) 54-57. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz.*, 68-75.
87. F.C. van Boheemen, Th.C.J. van der Heijden, *De Delftse rederijkers 'Wy rapen gheneucht'* (Amsterdam 1982) 84.
88. Van Boheemen, Van der Heijden, *De Delftse rederijkers*, 73-86.
89. Van Boheemen, Van der Heijden, *De Delftse rederijkers*, 141-142.
90. F.C. van Boheemen, Th.C.H.J. van der Heijden, *De Westlandse rederijkerskamers in de 16e en 17e eeuw. Met een tekstuitgave, inleiding en aantekeningen van het Spel van Sinne 'De Wortel van Rethoorijka'* (Amsterdam 1985) 59-60.
91. Leurdijk, 'Gideon van Sonnevelt', 18-20.
92. AKD, 30 juni 1631, 4 juli 1631, 6 september 1631, 2 februari 1632.
93. AKD, 21 december 1654.
94. AKD, 29 februari 1656.
95. AKD, 21 december 1654, 1 december 1655.
96. AKD, 28 augustus 1662, 30 oktober 1662.
97. AKD, 28 augustus 1673.
98. AKD, 12 mei 1651, 5 maart 1699.
99. AKD, 1 september 1651.
100. Gemeentelijke Archiefdienst Delft, Archief Hervormde Gemeente Delft, inv.nrs. 276-278.
101. AKD, 23 februari 1654.
102. Van den End, *Guiljelmus Saldenus*, 188.
103. Bij voorbeeld: AKD, 3 maart 1645, 21 februari 1650, 14 en 30 augustus 1652, 10 februari 1652.

104. AKD, 11 februari 1641.
105. AKD, 30 augustus 1652.
106. AKD, 1 mei 1654.
107. ACD, 27 september 1656.
108. Visser, *De geschiedenis van den sabbatsstrijd*, 130-131.
109. ACD, 12 mei 1659. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*IV, 132-138.
110. ACD, 21 juni 1660.
111. AKD, 8 juni 1640!
112. AKD, 24 juni 1641.
113. AKD, 1 juni 1646.
114. AKD, 28 mei 1649.
115. Van den End, *Guiljelmus Saldenus*, 30-31.
116. AKD, 1 juni 1671, 29 juni 1671.
117. AKD, 1 maart 1675.
118. AKD, 5 november 1655.
119. CD. Goudappel, 'Ds. Arnoldus Bornius', in: *Genealogische en historische encyclopedie van Delft II*, 27-28.
120. Verburgh, *Den Delfschen martelaar*, dedicatie ^{oo}verso.
121. Verburgh, *Den Delfschen martelaar*, dedicatie ⁰⁰⁰4verso-⁰⁰⁰5recto.
122. V. van Oosterwyck, *De Hof-bloemen ofte driehondert Stichtelijke en Leersame Bedenckingen over verscheyden gelegentheden, betreffende d' Oeffeningh der Godtsaligheyt* (Amsterdam 1659), dedicatie.
123. Over hem: Van Someren Brand, 'De Van Lodensteyns', 58.
124. AKD, 20 mei 1644.
125. AKD, 5 juni 1654.
126. AKD, 13 juni 1672.
127. P. Jz. Proost, *Jodocus van Lodenstein* (Amsterdam 1880). J.C. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn: Predikant en dichter* (Kampen 1987).
128. J. Kwekkeboom, 'Nadere gegevens over Lodensteyn', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 12, (1988) 81-88.
129. Leurdijk, 'Gideon van Sonneveld', 15-16.
130. Kwekkeboom, 'Nadere gegevens over Lodensteyn', 85.
131. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn*, 14.
132. Leurdijk, 'Dyonisius Spranckhuysen', 30.
133. AKD, 6, 17 juni 1631.
134. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn*, 43.
135. Proost, *Jodocus van Lodenstein*, 19-21. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn*, 31-46.
136. J. van Lodensteyn, *Weeg-schale der onvolmaacktheden* (Utrecht 1664). Trimp, *Jodocus van Lodensteyn*, 17.
137. Van Lodensteyn, *Weeg-schale der onvolmaacktheden*, dedicatie, °2.
138. Van Lodensteyn, *Weeg-schale der onvolmaecktheden*, dedicatie, °4 r/v.
139. Proost, *Jodocus van Lodenstein*, 15. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn*, 11-12.
140. T. Brienen, 'Johan Cornelisz. van Bleiswijk (1618-1696)', in: T. Brienen, L.F. Groenendijk, W.J. op 't Hof, G.H. Leurdijk, *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie* 1 (Kampen 1987) 71-82. CD. Goudappel, 'Johan Cornelisz. van Bleiswijk', in: *Genealogische en histo-*

- rische encyclopedie van Delft II* (Delft 1988) 22-23.
141. AKD, 24 mei 1641.
 142. J.Cz. van Bleiswijck, *Gereformeerd Graedboecxke, aenwijsende de nature, suyverhey, sekerhey ende nuttighey van de oude Christen-leere der eeuwige graden ofte vergeldinge des loons in de hemelsche gelucksalighey ende in de helsche rampsalighey* (Delft 1656).
 143. J.Cz. van Bleiswijck, *Heldere zeden-spiegel vertoonende in vijf-en-twintig teferelen, dat niet alleen yder deugt gelegen is tusschen twee sonden: hebbende aan sijne regterzijde sijne naburige, ende aan zijne slijncker-zijde sijne contrarie sonde, maer dat ook insgelycx (reci proce) yder sonde is gelegen tusschen twee deugden; hebbende aan sijne regter-sijde sijne contrarie ende aan sijne slyncker sijde sijne naburige deugt* (Delft 1680).
 144. Van Bleiswijck, *Geestelijk graadboek*, 4 verso.
 145. Brienem, 'Johan Cornelisz. van Bleiswijk', 75.
 146. Joh. Cz. van Bleiswijck, *Geestelyk graad-boek, Inhoudende berigt ende bewys Van de eeuwige evenredenhey der Vergeldinge des Loons in de Hemelsche Gelukzalighey, uut Godes genade, voor alderley recht-herbore menschen: Mitsgaders der straffe in de helsche rampzalighey, uut eygen verdienste, voor alderley onherbore menschen; beyde door de ongelijke Graden, als een eeuwige vrucht van het Goddelijke Oordeel, naar evenredenhey van een yegelijx Werk ende Staat in dit tijdelijke leven. Dienende Tot Glorie van de alwijs bescheydenhey des Almachtigen, soo wel in zijne Barmhertighey als in zijne Rechtvaardighey. Mitsgaders totgroote vertroostingende sterke vermaninge voor alderley Christen-menschen* (Delft 1686) 114.
 147. Van den End, *Guiljelmus Saldenus*, 188.
 148. ACD, 9 mei 1680.
 149. Brienem, 'Johan Cornelisz. van Bleiswijk', 71-72.
 150. Joh. Cz. van Bleiswijck, *Sabbath Son-licht doorstraiende yder Sondag. Als wesende den Sondag wel den eersten dag van de Joodse, dog egter den sevenden (oflaatsten) dag van der Christenen week; welk onderscheyd van twederley dag-weken seer wel gegrondet is in sekere H. Texten, Gelijk in dit Boeksken klaarlijk kan werden gesien. Dienende Tot lof en prijs van de Sonne der Geregtighey ende de Heere des Sabbaths: Mitsgaders tot aanwas ende opbouw van heylsamen vrede, ende heylige vriendschap tusschen de Godtsgeleerde kinderen des ligts* (Delft 1693) 105.
 151. G. Saldenus, *Toetsteen Van eens christens oordeel, Of Nootsakelijc Onderricht, Hoe men Geestelijker wij se en van een ander, en van sijn selven oordelen moet / om sich noch tegen waarhey, noch tegen voorsichtighey, noch tegen rechtvaerdighey, noch tegen de Christelijke Liefde te besondigen* (Utrecht 1665).
 152. Van den End, *Guiljelmus Saldenus*, 31.
 153. D. Ez. van Bleiswijck, *Beschryvinge Der Stadt Delft Betreffende desselfs situatie, oorsprong en ouderdom* (Delft 1667) 486.
 154. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn*, 27.
 155. AKD, 30 maart 1643.
 156. AKD, 27 april 1643.
 157. Proost, *Jodocus van Lodenstein*, 15.
 158. ACD, 30 augustus 1640.
 159. Zie zijn lijkdicht in: Van Doreslaer, *Predikatie over de woorden II. Regum IVI*.
 160. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn*, 98-99.

161. AKD, 20 februari 1651.
162. Van den End, *Guiljelmus Saldenus*, 26.
163. AKD, 1653.
164. Proost, *Jodocus van Lodenstein*, 25. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn*, 151. Een preek die hij in Delft heeft uitgesproken is opgenomen in: J. van Lodensteyn, *De heerlykheyd van een waar christelyk leven*, (Utrecht 1871) 186-202.
165. Zoals blijkt uit een preek die hij in Zoetermeer hield in mei 1675. Van Lodensteyn, *De heerlykheyd van een waar christelyk leven*, 51-77, aldaar 51.
166. J. van Lodensteyn, *Uytspanningen Behelsende eenige stigtelyke liederen en andere gedigten*. (12de ed., Amsterdam 1743) 236-238.
167. G.H. Leurdijk, 'Seeker Hollandts Heer', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 9 (1985) 102-108.
168. J. van Lodensteyn, *Twe Samenspraaken over 't Geval van D. Jakobus Koelman*, (3de ed., Urk 1980) 24.
169. J. Koelman, *Res Judicata. Ofte Theologische Getuygenissen, Tot Bewys Dat de Kerkelyke Macht den Kerkelyken, En niet de Politijke Overigheden, Hooge ofLaage toekomt* (Amsterdam 1684) 85-86.
170. ACD, 6 november 1656.
171. ACD, 29 juni 1682.
172. ACD, 10 januari 1678, 13 april 1678, 27 juni 1678, 10 oktober 1678. Een artikel over S.J. Krüger is in voorbereiding.
173. ACD, 27 juni 1678.
174. J.Cz. van Bleiswijck, *Mose als een Godt over Adron, dat is schriftuurlijke weerlegginge van al hetgeen door D. Brakel tegen haar Ed. Gr. Mog. resolutie in dato 17en september 1687 binnen de stad Rotterdam op den 25en july 1688 openbaarlijk is gepredikt* (Delft 1689) 70.
175. Vgl. Brienens, 'John Cornelisz. van Bleiswijk', 77-79.
176. J. Koelman, *Wederlegging van een Boekjen van J.C. van Bleyswijk, Genaemt Moses als een Godt over Aaron. Hier is aangehecht Een predikatie over PM. cap. 1 vs 27 Van een Wandel, overeen-komende met het Euangelium* (Amsterdam 1689).
177. Koelman, *Weerlegging van een Boekjen*, 66.
178. J.Cz. van Bleiswijck, *Sabbath Son-light*, voorrede.
179. J.Cz. van Bleiswijck, *Sabbath Son-light*, 28, 102-106.
180. Van Bleiswijck, *Sabbath Son-light*, 101.
181. Van Bleiswijck, *Sabbath Son-light*, 106.
182. ACD, 29 juli 1680.
183. Over hem: H. Uil, 'Henricus de Frein', in: *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland* 14 (1991) 8-9, 21-22, 40-41, 56.
184. Van Bleiswijck, *Beschryvinge Der Stadt Delft*, 486.